

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

"Ανάλυση και Εφαρμογή Κοινωνικής Πολιτικής"

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: Κοινωνικά Προβλήματα και Κοινωνική Πολιτική

Ο νέος οικογενειακός κώδικας της Κούβας: Μια Δημοκρατική Νομιμοποίηση
των Κουήρ Οικογενειών και Δικαιωμάτων;

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ελένη Παπαδοπούλου
ΑΜ 5122Μ018

Αθήνα 2024

Τριμελής Επιτροπή

Δημήτριος Καλτσώνης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

(Επιβλέπων)

Γεωργία Πετράκη, Ομότιμη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Αγγελική Αθανασοπούλου, Εργαστηριακό διδακτικό προσωπικό Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ελένη Παπαδοπούλου, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Αφιέρωση

*Στη σύντροφο μου, τις οικογένειες μου και
τη μνήμη όσων πάλεψαν για την κουήρ ύπαρξή τους*

Περιεχόμενα

Περίληψη	5
Abstract.....	6
Εισαγωγή	7
Θεωρητικό Πλαίσιο	9
Δυτικές εννοιολογήσεις της Οικογένειας.....	9
Κουήρ Θεωρία, Κουήρ Δεσμοί.....	13
«Άλλα οικογενειακά σχήματα» ή μια «θεσμοθετημένη ετεροκανονικότητα»;	18
Κράτος, Δημοκρατία και Μειονοτικές Ομάδες	20
Συμμετοχική Δημοκρατία.....	21
Πλειοψηφική αμεσοδημοκρατία.....	23
Πόσο κράτος χρειαζόμαστε;	25
Κουβανικό Κράτος, Οικογένεια και ΛΟΑΤ+ Δικαιώματα.....	27
Μία σκιαγράφηση του Κουβανικού Κράτους.....	27
Επανάσταση, Δημοκρατία και Πολιτικό σύστημα	27
Οι μορφές οικογενειακής οργάνωσης στην Κούβα.....	29
Συνοπτική ιστορική αναδρομή των ΛΟΑΤ+ Δικαιωμάτων στην Κούβα.....	31
Η Υπεράσπιση των ΛΟΑΤ+ Δικαιωμάτων	37
Το Εθνικό Κέντρο για τη Σεξουαλική Αγωγή (Centro Nacional de Educación Sexual / CENESEX)	37
Ο ΛΟΑΤ+ «Ακτιβισμός»	39
Ο νέος Οικογενειακός Κώδικας της Κούβας.....	40
Το περιεχόμενο, συνοπτικά.....	40
Οι Οικογένειες του νέου Κώδικα.....	42
Η διαδικασία σύνταξης, διαβούλευσης και ψήφισης του Κώδικα.....	43
Η αρχική σύνταξη και οι τροποποιήσεις.....	43
Η λαϊκή διαβούλευση.....	46
Ο Θρησκευτικός πανικός.....	49
Το δημοψήφισμα.....	51
Κουίρ Κριτική, Περιορισμοί και Συμπεράσματα	56
Βιβλιογραφία	59

Περίληψη

Στις 25 Σεπτεμβρίου 2022, η Κούβα επικύρωσε, μέσω δημοψηφίσματος, τον πιο περιεκτικό και προοδευτικό οικογενειακό κώδικα στον κόσμο. Πολιτικοί επιστήμονες αναφέρονται σε αυτόν ως τη «πιο σημαντική νομοθεσία για τα ανθρώπινα δικαιώματα» στην Κούβα, από την επανάσταση του 1959. Ο Οικογενειακός Κώδικας τοποθετεί τις πολιτικές φύλου και σεξουαλικότητας στο επίκεντρο του κοινωνικού και πολιτικού ιστού αναγνωρίζοντας την ομογονεϊκότητα, τους κοινωνικο-συναισθηματικούς συγγενικούς δεσμούς, την πολυγονεϊκότητα και γενικότερα τη ποικιλομορφία στην οργάνωση των οικογενειών. Ωστόσο μέχρι και το 2019 το ζήτημα της νομιμοποίησης του γάμου των ομόφυλων ζευγαριών πόλωνε τη γνώμη της κοινωνίας που χαρακτηρίζεται ακόμα από ομοτρανσφοβία και σεξισμό (machismo).

Τα ερευνητικά ερωτήματα που εγείρονται είναι ποικίλα. Πώς η Κούβα πέτυχε ένα τεράστιο άλμα στη νομιμοποίηση ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων; Ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν στο αποτέλεσμα και με ποιες διαδικασίες; Ήταν μια δημοκρατική διαδικασία (Συμμετοχικοί μηχανισμοί) που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην νομική κατοχύρωση των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων; Αποτελεί το κοινωνικοπολιτικό και ιστορικό υπόβαθρο της Κούβας πρόπλασμα για την κατοχύρωση τόσο προοδευτικών οικογενειακών πολιτικών; Η περίπτωση της Κούβας ανοίγει το δρόμο για μια κουήρ ουτοπία;

Δεδομένης της πολυδιάστατης φύσης του αντικειμένου που εξετάζεται, η απάντηση στα προαναφερθέντα ερωτήματα αναζητήθηκε μέσω θεωρητικής, βιβλιογραφικής και ιστορικής έρευνας στο βαθμό που η φύση της παρούσας εργασίας το επέτρεψε.

Λέξεις-Κλειδιά: Κούβα, Οικογενειακό Δίκαιο, ΛΟΑΤ+ Δικαιώματα, Κουήρ, Δημοκρατία

Cuba's New Code of Families: A Democratic Legitimation of Queer Families and Rights?

Eleni Papadopoulou

Abstract

On September 25, 2022, Cuban citizens approved, through a referendum, the most comprehensive and progressive families code in the world. Political scientists refer to it as the "most important human rights legislation" in Cuba since the revolution of 1959. The Families Code places the politics of gender and sexuality at the center of the social and political fabric by recognizing same sex parenting, socio-effective kinship, multi-parenting and, in general, diversity existing in family structures. However, until 2019, the possibility of legalizing the same-sex marriage polarized the opinion of Cuban society, which is still characterized by homotransphobia and sexism (machismo).

The research questions raised are varied. How did Cuba achieve a significant advancement in legalizing LGBT+ rights? Which factors contributed to the result and by which processes? Was it a democratic process (Participatory mechanisms) that played a decisive role in the legal enshrining of LGBT+ rights? "Does Cuba's socio-political historical background predispose it to enshrine such progressive family policies? Could the case of Cuba pave the way for a queer utopia?

Given the multidimensional nature of the subject under research, the answers to the aforementioned questions were sought through theoretical, bibliographic, and historical research to the extent that the context allowed.

Keywords: Cuba, Family Law, LGBT+ Rights, Queer, Democracy

Εισαγωγή

Η παρούσα ερευνητική εργασία ξεκίνησε με ένα πρώτο προσωπικό ερευνητικό ερώτημα: Πώς το κράτος της Κούβας κατοχύρωσε ένα τόσο προοδευτικό οικογενειακό δίκαιο; Η αναζήτηση απαντήσεων για το πώς και αν ένα κοινωνικοπολιτικό σύστημα μπορεί να συμπεριλάβει κουήρ (αν)υπάρξεις, στάθηκε η αφορμή να επιλεγθεί το συγκεκριμένο ερευνητικό θέμα. Το περιεχόμενο του νέου Κουβανικού Οικογενειακού Κώδικα αποδομεί σε μεγάλο βαθμό τις ετεροκανονικές δυτικές εννοιολογήσεις και αντιλήψεις της οικογένειας, γεγονός το οποίο γεννά ερωτηματικά σχετικά με τις διεργασίες που έλαβαν χώρα, τις πολιτικές αποφάσεις, τα δημοκρατικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν, τον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών και των κινημάτων σε αυτό. Η μελέτη της βιβλιογραφίας, της αρθρογραφίας κρατικών, ακτιβιστικών και αντιπολιτευτικών πηγών, η παρακολούθηση και ανάλυση της διαδικασίας μέσα από τα social media και η άτυπη προσωπική συναναστροφή της ερευνήτριας με άτομα της κουβανικής ακτιβιστικής σκηνής οδήγησε και άλλαξε πολλές φορές, αλλά σίγουρα δημιουργικά, την πορεία της παρούσας έρευνας.

Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται αρχικά μια συνοπτική θεωρητική αναφορά στην ετεροκανονική δυτική κατασκευή της οικογένειας, μια σκιαγράφηση των κουήρ οικογενειών καθώς, και των ετεροκανονικών συστημάτων καταπίεσης υπό το πρίσμα της κουήρ θεωρίας. Ταυτόχρονα, στο θεωρητικό μέρος παρατίθενται παραδείγματα νομιμοποίησης ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων μέσω δημοκρατικών μηχανισμών, αντίστοιχων της περίπτωσης του Οικογενειακού Κώδικα της Κούβας. Κλείνοντας, επιλέγεται ένα κουήρ θεωρητικό ερώτημα που αναδεικνύει τον σκεπτικισμό των κουήρ υποκειμένων όσον αφορά τη συσχέτισή τους με το κράτος και τις πολιτικές του.

Η περίπτωση που μελετάται στην παρούσα εργασία έχει πολυεπίπεδα και μοναδικά χαρακτηριστικά. Το Κουβανικό κράτος διαθέτει πλούσια επαναστατική ιστορία, ιδεολογία και μορφές οικογενειακής οργάνωσης τα οποία ήταν αναγκαία να συμπεριληφθούν για την καλύτερη κατανόηση του πλαισίου της έρευνας καθώς και την αναζήτηση απαντήσεων στα ερευνητικά ερωτήματα. Για τον ίδιο λόγο, πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική ανασκόπηση της πορείας των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων στη χώρα αλλά και της παρουσίας κρατικών και μη κρατικών φορέων προάσπισης και συνηγορίας αυτών.

Όπως αναφέρθηκε, το νέο οικογενειακό δίκαιο ή όπως μεταφράζεται από τα Ισπανικά «Ο Κώδικας των Οικογενειών» αναγνωρίζει εξ ορισμού την ποικιλομορφία στην οργάνωση των οικογενειών. Στο τρίτο μέρος του παρόντος εγχειρήματος, αναδεικνύονται οι πρωτοπόρες νομικές κατοχυρώσεις του Κώδικα όπως, η κοινωνικο-συναισθηματική συγγένεια και η

πολυγονεϊκότητα και αναλύεται διεξοδικά η διαδικασία σύνταξης, συμμετοχικής διαβούλευσης και ψήφισης του Κώδικα.

Το ερευνητικό, αυτό, ταξίδι απεδείχθη πλούσιο και μεγάλο για να «χωρέσει» στις σελίδες αυτής της προσπάθειας αλλά ευελπιστώ να έχει αποδοθεί με το καλύτερο δυνατό, και αντιπροσωπευτικό του κουήρ Κουβανικού αγώνα, τρόπο.

Todos Los Derechos Para Todas Las Personas

Θεωρητικό Πλαίσιο

Δυτικές εννοιολογήσεις της Οικογένειας

Οι θεωρίες της οικογένειας και της συγγένειας έχουν, σαφώς, μελετηθεί από κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους εδώ και πολλά χρόνια. Η μελέτη, ειδικότερα, των μη δυτικών κοινωνιών έχει δείξει πόσο δύσκολο είναι να οριστεί η οικογένεια με τρόπο που να ισχύει οικουμενικά αφού ποικίλουν σε μέγεθος, μορφή, λειτουργίες ή και το από ποια φύλα την αποτελούν (Levi-Strauss, 2003; Yanagisako, 1979; Collier & Yanagisako, 2000, Στο: Κάντσα, 2005).

Από μία νεοφιλελεύθερη οπτική, η οικογένεια κατέχει κεντρικό ρόλο στην μετάδοση αξιών και αντιλήψεων που εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή του κυρίαρχου οικονομικού και κοινωνικού καταμερισμού. Χαρακτηρίζεται από ατομικισμό και αυτοδυναμία, θεωρώντας την ως μία οικονομική μονάδα και ιδιωτική ευθύνη παρά ως ζήτημα δημόσιας υποστήριξης. Ο νεοφιλελευθερισμός προωθεί την ιδέα των «καλών» οικογενειών, εκείνων που μπορούν να μεριμνήσουν για τη μέλη τους χωρίς κάποια δημόσια βοήθεια. Κάτι, που έχει ασκήσει επιρροή και έχει διαμορφώσει έντονα τον λόγο γύρω από τη δομή και τις αξίες της οικογένειας με συνέπειες στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, τις κοινωνικές σχέσεις, την παροχή φροντίδας και ούτω καθεξής.

Για τους επικριτές του νεοφιλελευθερισμού, όπως, ενδεικτικά, ο Καρλ Μαρξ και Ένγκελς, η λειτουργία της οικογένειας έχει οικονομικό χαρακτήρα, βασίζεται σε σχέσεις ατομικής ιδιοκτησίας ενώ η καταπίεση των γυναικών σε αυτές συνδέεται με τους τρόπους παραγωγής και οργάνωσης της οικονομίας (Κοσσυφολόγου, 2019). Η φεμινιστική κριτική, από την άλλη, επικεντρώνεται στο ρόλο της γυναίκας και ιδιαίτερα στην σημασία του γυναικείου σώματος στη λειτουργία της οικογένειας- ο έλεγχος του γυναικείου σώματος και των αναπαραγωγικών του λειτουργιών. Από την Emma Goldman το 1916 έως την Angela Davis και Nancy Fraser, το φεμινιστικό κίνημα έχει επικρίνει τη πατριαρχική δομή της δυτικής οικογένειας, την πολλαπλότητα των καταπιέσεων που υφίστανται οι λευκές και ειδικότερα οι μαύρες γυναίκες στα οικογενειακά πλαίσια, στο όνομα του καπιταλισμού και της αποικιοκρατίας καθώς, και την ενδοοικογενειακή βία, την οικονομική εξάρτηση των μη εργαζόμενων γυναικών (ο.π.).

Για το ΛΟΑΤ+ κίνημα/κοινότητα, η οικογένεια – επιλογής, όπως συχνά αναφέρεται- δεν βασίζεται, συχνά, στη βιολογία ή την αναπαραγωγή, ούτε ταιριάζει σε κάποιο κυρίαρχο σύστημα οργάνωσης της συγγένειας (Μαρά, 2021). Η οικογένεια επιλογής μπορεί να

περιλαμβάνει φίλους, εραστές, ή/και παιδιά, σε οποιοδήποτε συνδυασμό και στη βάση της αγάπης, της επιλογής και της δημιουργίας (Weston, 1991:27). Η ΛΟΑΤ+ προσέγγιση της οικογένειας, αναδεικνύει την ρύθμιση της σεξουαλικότητας ως καταπιεστική λειτουργία αυτής καθώς, και τον έλεγχο στα σώματα των ΛΟΑΤ+ υποκειμένων ο οποίος μπορεί να πάρει τη μορφή της σωματικής και ψυχολογικής-ηθικής βίας (Κοσυφολόγου, 2019), από την οποία συχνά δραπετεύουν κατασκευάζοντας τις δικές τους ασφαλείς οικογένειες.

Η Δυτική Οικογένεια μέσα στον χρόνο

Η έννοια της "οικογένειας" έχει χρησιμοποιηθεί εννοιολογικά με διάφορους τρόπους σε κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, προκειμένου να περιλάβει διάφορες κοινωνικές ρυθμίσεις και ιερολογικές κατασκευές (Williams, 1989, Στο: Μαρά, 2021). Αρχικά, η έννοια της οικογένειας αναφερόταν στον "τόπο" του ανήκειν και της αλληλεγγύης προς διάφορες κοινωνικές ομάδες (όπως φυλετικές/εθνοτικές, θρησκευτικές, γεωγραφικές κλπ.) και η αποστολή της ήταν η φροντίδα για τη σωματική, πνευματική και ψυχική ανάπτυξη του παιδιού μέχρι την ενηλικίωσή του (Μαρά, 2021). Η βικτωριανή αντίληψη της οικογένειας την καθιστά ως τόπο όπου αποσύρονται τα μέλη από τον κόσμο της εργασίας και εμπεριέχει μια ποικιλία εργασιών: από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών, μέχρι την ανάπτυξη των συναισθηματικών σχέσεων στην οικογένεια, όπως τονίζουν οι Thorne και Yalom (Weston, 1991: 213, Στο: Μαρά, 2021).

Στα Ιερά Συγγράμματα, η έννοια της οικογένειας είναι ο βασικός πυρήνας της κοινωνίας και βασίζεται στην ένωση ενός άνδρα και μιας γυναίκας μέσω του γάμου. Αντιπροσωπεύει μια στενή ανθρώπινη σχέση, χαρακτηριζόμενη από αγάπη και αφοσίωση, βασισμένη σε αξίες ηθικής και θρησκείας, ενώ διαρκεί μια ολόκληρη ζωή. (McClintock & Strong, 1880, Στο: Ανδρουλιδάκης, 2016). Στην εποχή, λοιπόν, των πατριαρχικών και πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, επικρατούσε μια εκτεταμένη μορφή οικογένειας που θύμιζε ένα μικρό βασίλειο, με τον πατέρα να έχει αρχηγικό ρόλο στο σπιτικό (Wight, 1953, Στο: Ανδρουλιδάκης, 2016), ο οποίος θεωρείται υπεύθυνος, τόσο έναντι του Θεού όσο και έναντι των μελών της οικογένειάς του. Οι γονείς είχαν την ευθύνη της αγωγής των παιδιών τους και της μεταφοράς ηθικών, πνευματικών και θρησκευτικών αξιών. Οι Ιερές Γραφές επίσης τόνιζαν τη σημασία της αλληλεγγύης προς τους ανθρώπους σε ανάγκη, όπως τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, τις χήρες και τα ορφανά παιδιά, απαγορεύοντας την απάτη, την καταπίεση και τις διακρίσεις εις βάρος τους, προωθώντας την οικονομική και υλική υποστήριξη για να αποφευχθεί η φτώχεια τους (Ανδρουλιδάκης, 2016:14).

Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο όπου το οικογενειακό δίκαιο είχε ρωμαϊκές καταβολές, τόσο η Εκκλησία όσο και το Κράτος αυξάνουν τη πίεση για τη διαμόρφωση του νομικού πλαισίου καθώς συνειδητοποιούν ότι ο γάμος δεν ενώνει μόνο τα δύο άτομα αλλά και τις οικογένειες από τις οποίες προέρχονται (Αθανασοπούλου, 2023). Έτσι, ανάμεσα στον 8ο και τον 12ο αιώνα, με τον «εκχριστιανισμό» του γάμου, έχουμε μια σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων, μεταξύ άλλων: την απαγόρευση του συναινετικού διαζυγίου, του γάμου με συγγενείς εξ αίματος 6ου και 7^{ου} βαθμού (δεύτερα και τρίτα ξαδέρφια), την καταδίκηση της παλλακείας (τη συμβίωση και συγκατοίκηση δηλαδή ενός άνδρα και μιας γυναίκας χωρίς γάμο) κ.α.(ο.π.). «Η οικογένεια, σε αυτή τη περίοδο, γίνεται ο πιο σημαντικός κοινωνικός θεσμός κάτω από το πανίσχυρο κράτος των βυζαντινών αυτοκρατόρων» (Καζδάν, 1989, Στο: Αθανασοπούλου, 2023).

Στις προβιομηχανικές κοινωνίες, η οικογένεια λειτουργούσε, βασικά, ως μια οικονομική μονάδα, όπου όλα τα μέλη της απασχολούνταν στην οικογενειακή επιχείρηση όπως την καλλιέργεια της γης, την παραγωγή, την κατανάλωση και σε μικρή κλίμακα την πώληση αγαθών (Hareven, 2000; Giddens, 1993, Στο: Ανδρουλιδάκης, 2016). Τα παιδιά θεωρούνταν επένδυση για την οικογένεια ως συνεχιστές της οικογένειας-οικονομικής μονάδας ενώ οι ατομικές ανάγκες, επιθυμίες και προσδοκίες ήταν δευτερεύοντες σε σχέση με τη συλλογική ανάγκη για βιολογική, κοινωνική και οικονομική επιβίωση (Ανδρουλιδάκης, 2016 :15). Συνολικά, η οικογένεια λειτουργούσε ως προνοιακό σύστημα, υπεύθυνη για την φροντίδα των μελών της, των παιδιών των ηλικιωμένων ή των ατόμων ανίκανων να εργαστούν (ο.π.).

Κατά τη βιομηχανική επανάσταση, μεγάλες μάζες αγροτικού πληθυσμού μετακινούνται προς τα αστικά κέντρα για εργασία στα εργοστάσια με τη παραγωγή και την οικονομική δραστηριότητα να απομακρύνεται από τον τόπο κατοικίας, σηματοδοτώντας, αυτό που έχει αναφερθεί ως, το σχίσμα μεταξύ εργασίας και οικογένειας (Runte & Mills, 2004, Στο:Ανδρουλιδάκης, 2016). Η σταδιακή εξέλιξη από την παραδοσιακή αγροτική-γεωργική κοινωνία στη σύγχρονη αστική-βιομηχανική έχει σημαντικές επιπτώσεις στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας, καθώς και στις σχέσεις μεταξύ των μελών της. Πιο συγκεκριμένα, η αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα αποτέλεσε εμπόδιο στην επιβίωση των παραδοσιακών κοινοτήτων, όπως χωριά και γειτονιές, με αποτέλεσμα την αποπροσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων και την σταδιακή απαξίωση των άλλοτε σημαντικών οροσήμων στη ζωή ενός ατόμου όπως η εφηβεία, η ενηλικίωση ή ο γάμος (Μαράτου-Αλιπραντή, 2010). Επιπλέον, η εκβιομηχάνιση οδήγησε σε περισσότερη οικονομική αυτονομία των ατόμων με αποτέλεσμα την διάσπαση της οικονομικής μονάδας της οικογένειας και αρχίζει να διακρίνεται η σταδιακή μετάθεση της ευθύνης της προστασίας από την οικογένεια στο κράτος (ο.π.).

Γενικά, η αστικοποίηση και εκβιομηχάνιση εδραιώνει το μοντέλο του άνδρα-κουβαλητή ως κύρια πηγή εισοδήματος για την οικογένεια και της γυναίκας να ταυτίζεται περισσότερο με τα οικιακά καθήκοντα και την ανατροφή των παιδιών (Μουσούρου, 2005; Μαράτου-Αλιπραντή, 2010; Ανδρουλιδάκης, 2016).

Φτάνοντας στη μεταπολεμική εποχή και τις καταστροφικές συνέπειες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η ευρωπαϊκή-δυτική οικογένεια χαρακτηρίζεται από οικονομική, κοινωνική και ψυχολογική εξουθένωση, είναι διχασμένη πολιτικά και ιδεολογικά, οπότε ξεκινά μία ταχεία ανάπτυξη/εμφάνιση του κράτους κοινωνικής ευημερίας, το οποίο μέσω της αναδιανομής του εθνικού πλούτου στοχεύει να προστατέψει ολοκληρωμένα και συστηματικά τον γενικότερο πληθυσμό και ειδικότερα τις πλέον ευάλωτες ομάδες (Βενιέρης, 2015). Παρά τις διαφορές που καταγράφονται στις κοινωνικές πολιτικές των χωρών, η κοινή βάση όλων των κρατών ευημερίας είναι η υποστήριξη της οικογένειας. Συνοπτικά, εφαρμόστηκαν πολιτικές που προώθησαν, μεταξύ άλλων, τη πλήρη απασχόληση, τη καθολική ασφάλιση και τις κρατικές παροχές που συνέβαλαν στην ενίσχυση και ανάκαμψη της οικογένειας, κατά βάση πυρηνικής (Ανδρουλιδάκης, 2016).

Η δεκαετία του 1960, δεκαετία ανέλιξης των απελευθερωτικών κινημάτων που αμφισβήτησαν τις κοινωνικές νόρμες, η νοηματοδότηση της οικογένειας μεταβάλλεται ξανά. Τις δεκαετίες αυτές, σημειώθηκε αύξηση των ποσοστών διαζυγίων, των μονογονεϊκών νοικοκυριών και της ορατότητας των μη παραδοσιακών οικογενειακών δομών, όπως οι μικτές οικογένειες και τα ομόφυλα ζευγάρια¹. Το φεμινιστικό κίνημα αμφισβήτησε τους παραδοσιακούς ρόλους και τις προσδοκίες των φύλων μέσα στην οικογένεια ενώ τα κινήματα για τα πολιτικά και σεξουαλικά δικαιώματα σημείωσαν αύξηση και άσκησαν πίεση για κοινωνικές αλλαγές.

Τελικά, στη σύγχρονη εποχή, η έννοια «οικογένεια» συγκεντρώνει ποικίλους και διαφορετικούς ορισμούς που αντικατοπτρίζουν τις πολυάριθμες λειτουργίες της μέσα στο κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό σύστημα. Η Μουσούρου (2005:16-19), καταγράφει μερικούς από τους τρόπους με τους οποίους το κράτος και η κοινωνία συλλαμβάνει την οικογένεια:

- Ως κοινωνικό θεσμό, ως ένα σύνολο, δηλαδή, αποδεκτών κοινωνικών πρακτικών και σχέσεων με σκοπό τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή που θα διασφαλίσει της συνέχειας της κοινωνίας.

¹ Βλέπε περισσότερα στο Καντσά (2005:148)

- Ως νομικό θεσμό, δηλαδή ως ένα σύνολο νομικών κανόνων που καθορίζουν τις νομικές σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας και οι οποίοι περιγράφονται στο Οικογενειακό και το Κληρονομικό Δίκαιο κάθε κράτους.
- Ως μια πρωτογενή κοινωνική ομάδα, δηλαδή ένα σύνολο λίγων ατόμων που είναι πολυλειτουργικό. Αναλαμβάνει, δηλαδή, λειτουργίες όπως η αναπαραγωγή, η κοινωνικοποίηση, η φροντίδα των μελών της, καθώς και οικονομικές, εκπαιδευτικές, ψυχολογικές και άλλες λειτουργίες που καμία άλλη κοινωνική ομάδα, φορέας ή θεσμός δεν φαίνεται να μπορεί να αντικαταστήσει.
- Η οικογένεια ως ένα σύνολο συγγενών αίματος ή εξ αγχιστείας που συγκατοικούν. Συχνά αναφέρεται ως "οικιακή ομάδα" ή "νοικοκυριό" εννοώντας όλα τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτό όπως υπηρέτες, οικότροφοι κ.α.
- Τέλος, η οικογένεια ως μονάδα ανάλυσης της κοινωνικής πολιτικής, η οποία συνήθως θεωρεί ότι περιλαμβάνει δύο ενήλικες (που μπορεί να είναι παντρεμένοι ή όχι) ή έναν ενήλικα και ένα ή περισσότερα παιδιά.

Κουήρ Θεωρία, Κουήρ Δεσμοί

Κουήρ, μία μη Θεωρία

Η κουήρ θεωρία αποτελεί το πιο ριζοσπαστικό θεωρητικό ρεύμα μέχρι σήμερα αμφισβητώντας έντονα τη θεσμική διάρθρωση των δυτικών κοινωνιών (Μαροπούλου, Ρεθυμιωτάκη & Τσακιστράκη, 2015). Ακόμη και μέσα από την ετυμολογία του ονόματός της (κουήρ/queer²), εκφράζεται η πρόθεση για ρήξη με κάθε καθιερωμένο κανονιστικό λόγο και πρακτική (οπ.π). Τοποθετεί στο κέντρο της ανάλυσής της τη σεξουαλικότητα και το φύλο αντιτιθέμενη στη φυσικοποίηση των κυρίαρχων νορμών της ετεροκανονικότητας και την επιβολή αυτών. Με ρίζες στον Μεταστρουκτουραλισμό, εργάζεται για να αποδομήσει τις κανονιστικές δυαδικές έννοιες όπως «αρσενικό/θηλυκό, αρρενωπότητα/θηλυκότητα, ετεροφυλόφιλο/ομοφυλόφιλο», «πραγματικές οικογένειες/ψευδο-οικογένειες» (Valocchi, 2005, σελ. 752· Kuvalanka and Goldberg, 2009, σ. 905, Στο: Garwood, 2016). Το κουήρ ως εργαλείο χρησιμοποιείται για την αποδόμηση αυτών των «πολύαριθμων συστημάτων

²Κυριολεκτικά, κουήρ/queer σημαίνει "αλλόκοτος". Έχει χρησιμοποιηθεί/χρησιμοποιείται με προσβλητικό τρόπο για τη ΛΟΑΤ+ κοινότητα υποδηλώνοντας τον πούστη, την αδερφή κ.ο.κ. Ωστόσο, μέρος της κοινότητας έχει επανοικειοποιηθεί τον όρο, αποδίδοντας του πλέον ένα πιο συμπεριληπτικό νόημα. Ως αποτέλεσμα, αποτελεί έναν όρο ομπρέλα κάτω από τον οποίο περιλαμβάνονται οι όροι γκέι, λεσβία, αμφισεξουαλικός/η, ίντερσεξ, non binary, 2spirit κ.α.

καταπίεσης», επιτρέποντας την εξέταση του αλληλένδετου χαρακτήρα της οικονομίας, του κράτους και της οικογένειας (Cohen, 1997, Στο: Sullivan, 2003, σ. 49).

Η επινόηση του όρου - queer theory- πιστώνεται στη θεωρητικό κινηματογράφου Teresa de Lauretis κατά τη διάρκεια ενός συνεδρίου, για τη λεσβιακή και γκέι σεξουαλικότητα, του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας στη Σάντα Κρουζ τον Φεβρουάριο του 1990 (Miller, 2022). Με τον όρο αυτό, ήλπιζε να αναδειχθούν και άλλες πτυχές καταπίεσης που συνδιαλέγονται με τη σεξουαλικότητα - όπως για παράδειγμα, αυτές της φυλής, της εθνικότητας, της τάξης και του φύλου - αντιπαραθέτοντας έτσι, το λευκό cis³ προνόμιο στο περιεχόμενο των λεσβιακών & γκέι θεωριών έως τότε⁴. Την ίδια περίοδο και υπό τη γενικότερη επιρροή του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, η Eve Sedgwick στο διάσημο κείμενό της περί κουήρ θεωρίας⁵, εκφράζει την άποψη ότι η ιστορία της ομοφυλοφιλίας δεν αποτελεί την ιστορία μιας μειονοτικής ομάδας, αλλά αντιπροσωπεύει την ιστορία του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού και είναι κεντρική στην οικοδόμηση του σύγχρονου έθνους-κράτους (Miller, 2022). Όπως αποδίδει με δικά του λόγια Michel Foucault, "η σεξουαλικότητα είναι αρχικά, ιστορικά αστική" (Foucault, 1990).

Είναι σημαντικό, εδώ, να επισημανθεί ότι η επισκόπηση του θεωρητικού υπόβαθρου της κουήρ θεωρίας δε νοείται χωρίς αναφορά στο έργο του Michel Foucault. Η θεωρία του Foucault υπήρξε καταλυτική στη διαμόρφωση της κουήρ θεωρίας η οποία στηρίχθηκε στις αναλύσεις του για τη δομή και τις σχέσεις εξουσίας αλλά και την έννοια του «σεξουαλικού καθεστώτος» που αναδύθηκε τον δέκατο ένατο αιώνα (Λαχανιώτη, 2020; Freeman, 2007). Υπό την επιρροή του Foucault, και των θεωρήσεών του περί των λογοθετικών δομών που παράγουν κατηγορίες και ταξινομήσεις υποκειμένων, περί των νορμών που συγκροτούν διχοτομίες κανονικότητας/απόκλισης, καθώς και περί των «καθεστώτων αλήθειας», τα οποία συγκροτούνται από τη διασύνδεση των δομών εξουσίας-γνώσης, επιβάλλοντας τις προστακτικές τους στα άτομα και οριοθετώντας τις συμπεριφορές τους, η κουήρ θεωρία κάνει την παραδοχή ότι όλες οι έμφυλες και σεξουαλικές ταυτότητες είναι ανοιχτές, ρευστές και ασταθείς (Μαροπούλου κ.ά., 2015).

Στα χνάρια της θεώρησης του Foucault, σημαντική στοχάστρια της κουήρ θεωρίας είναι - όπως και η Eve Sedgwick - η Judith Butler η οποία διέγινωσε τα κενά στη φεμινιστική θεωρία και τη λεσβιακή/γκέι θεωρία ασκώντας κριτική στις κατηγοριοποιήσεις που κάνουν τα,

³ Cisgender (σις-τζέντερ), σε συντομία cis είναι τα άτομα των οποίων το φύλο συμφωνεί με αυτό που τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση.

⁴ Βλ. περισσότερα στο T. de Lauretis (1991)

⁵ Βλ. περισσότερα στο Sedgwick E. Kosofsky (1990)

προαναφερθέντα, θεωρητικά ρεύματα σχετικά με τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου και που, εν τέλει, εξυπηρετούν την κατανομή της εξουσίας (με τη φουκοϊκή έννοια) ανάμεσα στα άτομα (Λαχανιώτη, 2020). Κάποιες από τις σημαντικές συνεισφορές της στην κούήρ θεωρία είναι η έννοια του “gender performativity”, της επιτελεστικότητας δηλαδή του φύλου. Η Butler (1990), υποστηρίζει ότι το φύλο (gender) δεν είναι ούτε φυσικό ούτε έμφυτο, αλλά μάλλον ένα κοινωνικό κατασκεύασμα που εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς και θεσμούς. Το φύλο, όπως αναφέρει, είναι το επιτελεστικό αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων πράξεων σε ένα εξαιρετικά άκαμπτο ρυθμιστικό πλαίσιο, που με την πάροδο του χρόνου παράγουν ένα είδος ύπαρξης που, εν τέλει, φυσικοποιείται. Για την προαναφερθείσα θεωρητικό, όπως αναφέρει η Sullivan (2003), η ετεροφυλοφιλία είναι μία σύνθεση λόγων, θεσμών και ούτω καθεξής, κανονικοποιημένη στον πολιτισμό μας, προσδίδοντας έτσι σε συγκεκριμένες σχέσεις, τρόπους ζωής και ταυτότητες τον χαρακτήρα του φυσικού, ανιστορικού και του καθολικού. Είναι μια (ιστορικά και πολιτισμικά συγκεκριμένη) αλήθεια, αποτέλεσμα συστημάτων εξουσίας/γνώσης.

Επιγραμματικά, η κούήρ θεωρία αντιτίθεται σε οποιαδήποτε κατηγοριοποίηση, στην ιδέα του “φυσικού” εν γένει και την εξιδανίκευση του, επιχειρηματολογεί υπέρ της υποκειμενικότητας χωρίς “ταμπέλα” αλλά και υπέρ μιας αφηρημένης ενότητας των διαφορετικότητων (Λαχανιώτη, 2020).

Κούήρ Δεσμοί και Οικογένειες

*Δεν αντέχω άλλο τη σύνδεση με δεσμούς “συγγένειας” και “οικογένειας”,
λαχταρώ μοντέλα δεσμών αλληλεγγύης, ανθρώπινης ενότητας και
διαφορετικότητας που έχουν τις ρίζες τους στη φιλία, την εργασία, τους εν μέρει
κοινούς σκοπούς, τον συλλογικό πόνο, την αναπόφευκτη θνησιμότητα και την
επίμονη ελπίδα... Οι δεσμοί μέσω αίματος... είναι ήδη αρκετά αιματηροί.
(Haraway, 1997, Στο: Hicks, 2011 Μτφρ δική μου)*

Για την κούήρ θεωρία η έννοια της οικογένειας αναλύεται με έναν κριτικό τρόπο, αμφισβητώντας τις συμβατικές και δυαδικές αντιλήψεις με τις οποίες συνοδεύεται. Αντί να βλέπει την οικογένεια ως στατική και ομοιογενή έννοια, η κούήρ θεωρία επικεντρώνεται στην ποικιλομορφία των οικογενειακών δομών και των συγγενικών σχέσεων. Αμφισβητεί την φυσικοποίηση της ετεροκανονικότητας, της πατριαρχίας και της λευκής υπεροχής στην παραδοσιακή θεωρία της συγγένειας, υποστηρίζοντας μια ριζοσπαστική και ανοιχτή προσέγγιση για τις σχέσεις. Για τους κούήρ θεωρητικούς, δεν είναι «η οικογένεια» αλλά «οι

οικογένειες» κάνοντας ορατή την ποικιλομορφία στην οργάνωση των οικογενειών. Η συγγένεια, δεν βασίζεται αποκλειστικά σε βιολογικούς δεσμούς αλλά μπορεί να εδραιώνεται και με άλλες μορφές σύνδεσης, όπως συναισθηματικούς δεσμούς ή κοινές εμπειρίες περιθωριοποίησης.

Προς αυτή την κατεύθυνση, και οι ανθρωπολόγοι της συγγένειας⁶, όπως μεταξύ άλλων ο Marshall Sahlins και David Schneider, έχουν συμβάλλει στην αναφερθείσα θεωρία αναγνωρίζοντας ότι η συγγένεια είναι ένα κοινωνικό και όχι βιολογικό γεγονός, ένα θέμα πολιτισμού και όχι φύσης (Freeman, 2007). Οι εθνογραφικές μελέτες των κούηρ οικογενειών έχουν, επίσης, προσφέρει στην ορατότητα των κούηρ οικογενειών και δεσμών, με την έρευνα της Weston (1991) να πρωτοστατεί. Σύμφωνα με αυτή, τα ΛΟ (Λεσβίες και Ομοφυλόφιλοι) άτομα δημιουργούν «οικογένειες επιλογής» (chosen families) οι οποίες δεν πρέπει να ερμηνεύονται ως μία απομίμηση των ετεροκανονικών οικογενειών αλλά ούτε και ως πολύ διαφορετικές από αυτές αλλά σαν δεσμοί που οικιοποιούνται την ορολογία της «στρέιτ» συγγένειας δίνοντας όμως έμφαση στα στοιχεία της ελευθερίας, της δημιουργικότητας και της ευελιξίας. Η Weston τονίζει τη σημασία της αυτοδιάθεσης στη δημιουργία οικογένειας, τους συναισθηματικούς δεσμούς και την αμοιβαία υποστήριξη υποστηρίζοντας ότι τα άτομα έχουν δικαίωμα να δημιουργήσουν ουσιαστικές οικογενειακές σχέσεις που μπορεί να είναι εξίσου σημαντικές με τους δεσμούς αίματος ή γάμου. Επί της ορολογίας, ενισχύοντας το έργο της Weston, διάφοροι μελετητές, όπως οι Braithwaite, Bach, Baxter, DiVerniero, Hammonds, Hosek, Willer, και Wolf, (2010:390), προτείνουν αντί του όρου «οικογένειες επιλογής», το «voluntary kin⁷» θέλοντας να τονίσουν τη βάση δημιουργίας αυτών των οικογενειών, που είναι η αμοιβαιότητα, και όχι μία δυναμική του ατόμου που επιλέγει (chooser) και αυτού που

⁶ Η συγγένεια έχει διερευνηθεί και αναλυθεί από πολλούς μελετητές όπως οι Lewis Henry Morgan, Bronislaw Malinowski, AR Radcliffe-Brown, AL Kroeber, George Peter Murdock, Meyer Fortes., Edward Evans-Pritchard και Claude Lévi-Strauss (Carsten, 2023). Κάποιοι από τους πιο κλασσικούς ορισμούς της συγγένειας είναι του Radcliffe-Brown Βρετανού κοινωνικού ανθρωπολόγου, ο οποίος όρισε τη συγγένεια ως «το σύστημα κοινωνικής οργάνωσης που απορρέει από το βιολογικό γεγονός της ανθρώπινης αναπαραγωγής» (Carsten, 2023). Πολλοί θεωρητικοί βασίζουν τις θεωρίες τους στο βιολογικό δεσμό, καταγωγής και γάμου πάνω στις οποίες κατασκευάστηκαν οι ορολογίες της συγγένειας, ο τρόπος δηλαδή που περιγράφονται οι κατηγορίες συγγενών όπως θείες, θείοι, γιαγιάδες, παππούδες και ξαδέρφια. Το πιο διαδεδομένο σύστημα συγγένειας στις δυτικές κοινωνίες είναι αυτό των Εσκιμώων που οι ανθρωπολόγοι το αναφέρουν ως ορολογία Inuit (Ember, Droe & Russell, 2022), το οποίο δίνει προτεραιότητα στην πυρηνική οικογένεια και τονίζει τη σημασία των βιολογικών δεσμών και των νομικών δεσμών όπως ο γάμος. Σε αυτό το σύστημα, τα αδέρφια και οι γονείς διαφοροποιούνται από τους άλλους συγγενείς και υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ μητρικών και πατρικών συγγενών (ο.π.π.).

⁷ Δεν έχει αποδοθεί στη Ελληνική Γλώσσα.

επιλέγεται (chosen). Ωστόσο, για την προαναφερθείσα ορολογία είναι σημαντικό να αναγνωριστεί η λευκή μεσοαστή καταγωγή της (Freeman, 2007) αλλά και η πιθανότητα να μην χρησιμοποιηθεί ποτέ, για παράδειγμα, από ΛΟΑΤ+ μαύρα άτομα χαμηλότερου εισοδήματος για τα οποία η «οικογένεια» δεν χρειάζεται ξεχωριστούς ορισμούς για να είναι οικογένεια (Young & Massey, 2022). Έτσι κι αλλιώς, τί σημαίνει οικογένεια; αναρωτήθηκαν και οι Gubrium και Holstein το 1990. Η οικογενειακή πραγματικότητα, όπως λένε, κατασκευάζεται καθημερινά μέσω του λόγου. Άρα η οικογένεια, είναι τόσο ο τρόπος σκέψης και συζήτησης για τις σχέσεις όσο και ένα συγκεκριμένο σύνολο κοινωνικών δεσμών και συναισθημάτων (Στο: Hicks, 2011).

Οι ΛΟΑΤ+ / Κουήρ οικογένειες, πάντα σε ένα δυτικό πλαίσιο, μπορεί να έχουν πολλές μορφές και βάσεις δημιουργίας. Για παράδειγμα, πολλοί γονείς που μέχρι πρότινος βρίσκονταν σε ετερόφυλη σχέση θα κάνουν coming out⁸ σε μεγαλύτερη ηλικία, και μπορεί να συμβιώσουν με ένα νέο ΛΟΑΤ+ σύντροφο και τα παιδιά τους, δημιουργώντας μια ΛΟΑΤ+ οικογένεια. Αντίστοιχα, κάποια άλλα άτομα μπορεί να βρίσκονται σε ετερόφυλη σχέση, αλλά να αυτοπροσδιορίζονται ως αμφιφυλόφιλα, μη ετεροφυλόφιλα ή τρανς. Ενώ άλλα ΛΟΑΤ+ άτομα, μπορεί να βρίσκονται σε μία ομόφυλη σχέση ή πολυσυντροφική σχέση και να δημιουργήσουν οικογένεια μέσω υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, παρένθετης κύησης, τεκνοθεσίας ή/και αναδοχής.

Οι κουήρ οικογένειες, φυσικά, δεν μπορούν να εξαντληθούν στα παραπάνω παραδείγματα. Είναι ένα ευρύ φάσμα σχέσεων και δομών που δίνουν προτεραιότητα στη φροντίδα, την κοινότητα, την υποστήριξη, την αμοιβαία επιλογή. Ή μπορεί απλώς να είναι ο μόνος ασφαλής χώρος να υπάρξει ένα κουήρ υποκείμενο όπως για παράδειγμα, μία ballroom κοινότητα στη Νέα Υόρκη⁹. Μια κοινότητα/οικογένεια/σπίτι στην οποία καταφεύγει διωγμένο από το σπίτι των γονέων του λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού ή/ και ταυτότητας φύλου του.

⁸ Αποκάλυψη της ΛΟΑΤ+ ταυτότητας

⁹ Περισσότερα για την ballroom κουλτούρα στο <https://kiouria.com/koyltoyra-ballroom/>

«Άλλα οικογενειακά σχήματα» ή μια «θεσμοθετημένη ετεροκανονικότητα»;

Η θεσμοθετημένη ετεροκανονικότητα

Μέχρι και σήμερα η έννοια της οικογένειας, προσλαμβάνεται ως μια ετεροκανονική¹⁰, βιολογική συμφωνία μεταξύ ατόμων, βασισμένη στην ετεροφυλόφιλη έλξη και αναπαραγωγή και διαρθρώνεται μέσω των κυβερνητικών δομών (Collins, 1998, Στο: Μαρά, 2021). Πλέον, στις «σύγχρονες» μορφές οικογένειας, «εντοπίζονται» – μαζί με τη πυρηνική - οι εκτεταμένες (ή αλλιώς σύνθετες ή διευρυμένες), μογονεϊκές οικογένειες, ανασυσταμένες οικογένειες, οικογένειες ελεύθερης συμβίωσης, οικογένειες με σύμφωνο συμβίωσης, ομόφυλες οικογένειες (με ή χωρίς παιδιά, με ή χωρίς σύμφωνο συμβίωσης). Εντοπίζονται ή απλώς, τώρα, είναι περισσότερο ορατές;

Ο όρος «θεσμοθετημένη ετεροκανονικότητα» αναφέρεται στο σύνολο ιδεών, θεσμών και σχέσεων που καθιστούν την ετερόφυλη οικογένεια τον κοινωνικό κανόνα, ενώ καθιστούν τις ομόφυλες / queer οικογένειες «ανώμαλες» ή «αποκλίνουσες» (Ingraham 1999, Στο: Lind, 2004). Η θεσμοθετημένη ετεροκανονικότητα μπορεί να υπάρχει με τουλάχιστον τρεις τρόπους όπως αναφέρει η Lind (2004). Πρώτον, μέσω πολιτικών που αντιμετωπίζουν ρητά τα ΛΟΑΤ+ άτομα ως αποκλίνοντα, όπως πολιτικές και ρητορικές που προασπίζονται τον θεσμό του ετερόφυλου γάμου ως φυσιολογικού. Αυτό εμποδίζει τα ΛΟΑΤ+ άτομα και οικογένειες να έχουν πρόσβαση σε κοινωνικά αγαθά και δικαιώματα, όπως ασφάλιση υγείας συζύγου, επιδόματα, φορολογικά πλεονεκτήματα, προστασία παιδιού κτλ.. Δεύτερον, μέσω θεσμικών και νομικών ορισμών που υποθέτουν ότι όλες οι οικογένειες είναι απόρροια ετερόφυλων δεσμών, αφήνοντας έτσι, σιωπηρά, εκτός τις ΛΟΑΤ+ οικογενειακές μορφές. Και τρίτον, μέσω πολιτικών που παραβλέπουν τη φτώχεια και τις κοινωνικές ανάγκες των ΛΟΑΤ+ ατόμων λόγω των στερεοτύπων σχετικά με τις εύπορες ΛΟΑΤ+ κοινότητες. Στην πραγματικότητα, τα ΛΟΑΤ+ άτομα ενδέχεται να διατρέχουν υψηλότερο κίνδυνο αστεγίας λόγω οικογενειακής απόρριψης, διακρίσεων κατά την εύρεση στέγασης ή ανεπαρκών υπηρεσιών υποστήριξης που δεν αναγνωρίζουν τις μοναδικές τους ανάγκες ή συχνά αντιμετωπίζουν ανισότητες στην υγειονομική περίθαλψη, συμπεριλαμβανομένης της περιορισμένης ασφαλιστικής κάλυψης για τη φυλομετάβαση και της κακομεταχείρισης από το υγειονομικό και ψυχοκοινωνικό προσωπικό (θεραπείες μεταστροφής) (ο.π.). Επιπρόσθετα, η Rich¹¹ (1980), από μία φεμινιστική/λεσβιακή οπτική, είχε ήδη ασκήσει κριτική στις κοινωνικές επιστήμες και τη

¹⁰ Ο όρος «ετεροκανονικότητα» επινοήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ωστόσο είναι ένα μακροχρόνιο και διαρκές ιεραρχικό κοινωνικό σύστημα που προσδιορίζει την ετεροφυλοφιλία ως την τυπική σεξουαλικότητα και επιβάλλει πεποιθήσεις και πρακτικές σχετικά με το τι είναι «φυσιολογικό» στην καθημερινή ζωή.

¹¹ Η οποία επινόησε την έννοια της επιβεβλημένης ετεροφυλοφυλίας (Compulsory heterosexuality)

λογοτεχνία αναδεικνύοντας και τον δικό τους ρόλο στη διαιώνιση της ετεροκανονικότητας και ειδικότερα, της κοινωνικής πεποίθησης ότι οι γυναίκες σε κάθε πολιτισμό ελκύονται από τη φύση τους από τους άνδρες. Αυτή η διαιώνιση της ετεροκανονικότητας, όπως λέει, μπορεί να οδηγήσει στη διαγραφή και την περιθωριοποίηση των λεσβιών και αμφιφυλόφιλων γυναικών, ιδιαίτερα εκείνων που προέρχονται από περιθωριοποιημένες φυλετικές και εθνοτικές ομάδες.

Οι μη δυτικές κοινωνίες πριν την αποικιοποίηση τους, όπως έχει προαναφερθεί, χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία στις μορφές οργάνωσής τους, η οικογένεια δεν ήταν ποτέ ομοιογενής, στατική και με σαφείς έμφυλους και γονεϊκούς ρόλους. Εδώ, μια αποαποικιοκρατική προσέγγιση της ετεροκανονικότητας είναι αναγκαία καθώς καταδεικνύει ότι η αυτή δεν είναι μια εγγενής ή φυσική πτυχή της ανθρώπινης ζωής, αλλά μια κοινωνική κατασκευή που έχει επιβληθεί στους πολιτισμούς μέσω του αποικισμού και άλλων μορφών δυτικής επιρροής. Οι μη ετεροκανονικές σεξουαλικές σχέσεις, πρακτικές και εκφράσεις ήταν ήδη παρούσες και κοινωνικά σεβαστές μεταξύ των αυτόχθονων πληθυσμών πριν από την άφιξη των Ευρωπαίων αποικιοκρατών. Για παράδειγμα οι Gontijo, Arisi, & Fernandes (2021), παρουσιάζουν πολυάριθμα στοιχεία ύπαρξης κουήρ σεξουαλικών ταυτοτήτων μεταξύ των αυτόχθονων πληθυσμών της Λατινικής Αμερικής και αναλύουν τους μηχανισμούς που χρησιμοποιήθηκαν από τις ευρωπαϊκές αποικιακές δυνάμεις για να επιβάλλουν την ετεροκανονικότητα στη ΜεσοΑμερική, τις Άνδεις και τον Αμαζόνιο. Παρομοίως, οι Fernandes, & Arisi (2017), αποκαλύπτουν πώς οι Ευρωπαίοι αποικιοκράτες διαμόρφωσαν την ιθαγενική σεξουαλικότητα στη Βραζιλία, πώς αντιστάθηκαν οι κουήρ αυτόχθονες πληθυσμοί καθώς και, ποιες πρακτικές χρησιμοποιήθηκαν από θρησκευτικούς και κυβερνητικούς θεσμούς για την επιβολή της ετεροκανονικότητας. Μερικά σχετικά παραδείγματα φωτίζουν τη ποικιλομορφία στη σεξουαλικότητα και τη οικογενειακή οργάνωση πριν τον αποικιοκρατικό «εκσυγχρονισμό» (Picq & Tikuna, 2019) : Οι λαοί Zo'έ στην Αμαζονία και οι Ladakhis στα Ιμαλάια αναφέρονται ως κοινότητες όπου η πολυσυντροφικότητα είναι ο κανόνας και οι οικογενειακές δομές δεν περιορίζονται σε ετεροκανονικά πλαίσια. Στο Juchitán του Μεξικού, οι muxes δεν είναι ούτε άνδρες ούτε γυναίκες (non binary στη δυτική ορολογία), αλλά μια ρευστή κατηγορία φύλου στη κοινότητα των Zapotec. Στο σύγχρονο Περού, κατά μήκος της βόρειας ακτής του Ειρηνικού, οι ομόφυλες σχέσεις γιορτάζονταν και απεικονίζονταν στην κεραμική «Moche» (15-800 μ.Χ.). Από τα προαναφερθέντα, γίνεται κατανοητό πώς αυτό το σύστημα έχει χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο επιβολής εξουσίας διαγράφοντας μη ετεροκανονικά συστήματα οργάνωσης από την Ιστορία και τον χάρτη. Ο Χριστιανισμός και η αποικιοκρατία ήταν δύο βασικές δυνάμεις που έφεραν την ομοφοβία σε πολλές κοινωνίες ανά τον κόσμο και

επηρέασαν τις τοπικές κοινωνικές κατασκευές του φύλου και της σεξουαλικότητας (Russo, 2022:69).

Στο σήμερα, οι συνέπειες της διαιώνισης της ετεροκανονικότητας και επιβεβλημένης ετεροφυλοφιλίας γίνονται αντιληπτές μέσα από ποικιλία ερευνών που τις αναδεικνύουν υπογραμμίζοντας τη βία και τις διακρίσεις εις βάρος εκείνων που αποκλίνουν από τις προσδοκίες της ετεροκανονικότητας. Τα ΛΟΑΤ+ άτομα, και ειδικότερα τα τρανς άτομα, αντιμετωπίζουν αυξημένο κίνδυνο ζητημάτων ψυχικής υγείας και αυτοκτονικού ιδεασμού σε σχέση με τα σις/ετεροφυλόφυλα άτομα. Ενδεικτικά, η Αμερικανική Ψυχιατρική Εταιρεία (2017&2018&2020)¹², αναφέρει πως:

- Διατρέχουν γενικά αυξημένο κίνδυνο (2,5 φορές περισσότερες πιθανότητες) να εμφανίσουν κατάθλιψη, άγχος, διάφορα ζητήματα (ψυχικής) υγείας ή/και χρήση ουσιών σε σύγκριση με τα σις/ετεροφυλόφυλα άτομα.
- Το ποσοστό των απόπειρων αυτοκτονίας είναι τέσσερις φορές μεγαλύτερο από νεαρά ΛΟΑΤ+ άτομα. Ειδικότερα τα τρανς άτομα σε ποσοστό 31% έχουν σκεφτεί να αυτοκτονήσουν όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τα σις/ετεροφυλόφυλα άτομα είναι στο 2,3%. Μεγαλύτερο ακόμα κίνδυνο διατρέχουν τα τρανς άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως Αφροαμερικανοί/ές / μαύρα άτομα, Ισπανόφωνοι/ες (Hispanic) / Από Λατινική Αμερική&Καραϊβική (Latino) , Ιθαγενείς της Αμερικής/Ιθαγενείς της Αλάσκας ή άτομα Multiracial/Mixed Race (Πολυφυλετικά/μεικτής φυλής)
- Ένα 31% με 39% ηλικιωμένων ΛΟΑΤ+ ανθρώπων αναφέρουν συμπτώματα κατάθλιψης και αυτοκτονικό ιδεασμό.

Κράτος, Δημοκρατία και Μειονοτικές Ομάδες

Η δημοκρατία και τα δικαιώματα των μειονοτήτων είναι έννοιες απαραίτητα αλληλένδετες για τη διασφάλιση της προστασίας των δικαιωμάτων καταπιεσμένων ομάδων του πληθυσμού σε μια δημοκρατική κοινωνία. Η κυριαρχία της πλειοψηφίας, η οποία είναι ένα μέσο για την οργάνωση μιας κυβέρνησης και τη λήψη αποφάσεων για δημόσια ζητήματα, πρέπει να εξισορροπείται από την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της μειοψηφίας, τη πολιτική συμμετοχή και εκπαίδευση της πολιτείας και της κοινωνίας σε θέματα καταπίεσης, ισότητας,

¹² <https://www.psychiatry.org/psychiatrists/diversity/education/lgbtq-patients>

δικαιοσύνης κ.ο.κ. Το ερώτημα που αναδύεται είναι, αν αυτού του είδους η δημοκρατία μπορεί να αποτελέσει απειλητική για τα συμφέροντα των μειονοτήτων που είναι ευάλωτες στην «τυραννία» της πλειοψηφίας.

Στο παρόν κεφάλαιο, η έννοια «μειονότητα» και «μειονοτική ομάδα» δεν χρησιμοποιείται ως η ποσοτική αντιπροσώπευση μιας ομάδας στον γενικό πληθυσμό. Αλλά όπως, για παράδειγμα, αναφέρεται στους Wirth (1946), Meyers (1984) και Rothman (1999), ως η ομάδα που απολαμβάνει λιγότερα δικαιώματα από εκείνες σε υψηλότερη προνομιακά κοινωνική θέση και ισχύ (Στο: Παπαθανασίου & Χρηστίδη, 2020). Συνήθως, είναι αυτές που ασκούν πίεση στα δημοκρατικά καθεστώτα αναδεικνύοντας τις αδυναμίες τους ώστε να παραμένουν πιστές στα ιδεώδη τους και να διεκδικούν την πλήρη ισότητα (Παπαθανασίου, 2024).

Συμμετοχική Δημοκρατία

Μιλώντας για συμμετοχική δημοκρατία αναφερόμαστε σε ένα μείγμα διακυβέρνησης και επίπεδα πρακτικών όπως η ενημέρωση, η διαβούλευση, ο διάλογος και διάφορα μοντέλα οργάνωσης της συμμετοχής των πολιτών. Είτε πρόκειται για μια διαδραστική ιστοσελίδα του δήμου, μια πλατφόρμα διαβούλευσης, μια πρωτοβουλία συμμετοχικού προϋπολογισμού ή μια συνέλευση πολιτών, ο στόχος είναι η μεγαλύτερη εμπλοκή των πολιτών ή των φορέων της κοινωνίας των πολιτών σε τοπικές, περιφερειακές ή εθνικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων για θέματα που επηρεάζουν την καθημερινή τους ζωή (Council of Europe, χ.χ.). Η συμμετοχική και άμεση δημοκρατία είναι βασικός πυλώνας των θέσεων όχι μόνο του Ρουσσώ, αλλά ακόμη περισσότερο του Καρλ Μαρξ και άλλων ριζοσπαστών σοσιαλιστών που οραματίζονταν τη μετατροπή κάθε είδους κράτους σε μια αυτοδιοίκητη χειραφετημένη προλεταριακή τάξη (Bermbach, 1973: Στο Schiller, 2007). Ένα βασικό χαρακτηριστικό του συμμετοχικού μοντέλου είναι η πολιτική ισότητα που δεν περιορίζεται στο δικαίωμα ψήφου αλλά εξασφαλίζεται επεκτείνοντας την συμμετοχή ώστε να συμπεριλαμβάνει διάφορες μορφές πολιτικής έκφρασης και ευρύτερες πτυχές της κοινωνικής ζωής (Schiller, 2007).

Συνολικά, οι θεωρητικοί της συμμετοχικής δημοκρατίας έχουν ένα κοινό: αμφισβητούν τις φιλελεύθερες έννοιες και παραδοχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και αναγνωρίζουν ότι τα ατομικά συμφέροντα/ενδιαφέροντα δεν είναι στατικά και πάγια ούτε ότι το κοινωνικό σώμα είναι ομοιογενές (Knappe, 2017). Κάθε άτομο, σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, έχει τη δυνατότητα για ουσιαστική συμμετοχή, συμπεριλαμβανομένης της ανάπτυξης και έκφρασης των προτιμήσεων/ενδιαφερόντων του οι οποίες, δεν είναι απλώς ατομικά

συμφέροντα αλλά διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό μέσω της συμμετοχικής διαδικασίας. Και αυτή η διαδικασία, μπορεί να αναδείξει περισσότερα κοινά συμφέροντα από αμιγώς αντιπροσωπευτικούς μηχανισμούς (Schiller, 2007). Ωστόσο, πολύ συχνά οι θεωρητικοί, εφιστούν την προσοχή στις κοινωνικές προϋποθέσεις που χρειάζονται για την αξιοποίηση της συμμετοχικής διαδικασίας (ο.π.). Αυτές περιλαμβάνουν την εξασφάλιση σωματικής και συναισθηματικής ασφάλειας, των οικονομικών πόρων και του βασικού επιπέδου εκπαίδευσης για τις μειονοτικές ομάδες καθώς επίσης, να δίνεται χώρος στις μειονοτικές εκφράσεις και να υπάρχει αποδοκιμασία των πρακτικών που προωθούν τις διακρίσεις (Ghai, 2003).

Ένα παράδειγμα πρακτικών συμμετοχικής διακυβέρνησης που έχουν διαμορφώσει με άμεσο τρόπο τη δημόσια πολιτική είναι τα Συνέδρια Εθνικής Δημόσιας Πολιτικής της Βραζιλίας (Brazil's National Public Policy Conferences). Στην έρευνα των Pogrebinschi και Samuels (2014) και Wampler (2011), στοιχειοθετείται ότι οι πρακτικές συμμετοχικής δημοκρατίας στη Βραζιλία έχουν από αντίκτυπο επηρεάζοντας τη νομοθετική ατζέντα και τη συμπεριφορά των εκλεγμένων αντιπροσώπων. Η πόλη Πόρτο Αλέγκρε στη Βραζιλία υπήρξε πρωτοπόρα στον συμμετοχικό προϋπολογισμό, μια διαδικασία που επιτρέπει στους πολίτες να συμμετέχουν στην κατανομή των δημοσίων πόρων. Έχει αποτελέσει παράδειγμα για πολλές άλλες πόλεις σε όλο τον κόσμο και χαρακτηρίζεται από τη βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών και την αύξηση της ικανοποίησης των πολιτών (Tranjan, 2016). Ο ΟΗΕ, μάλιστα, κατέταξε το παράδειγμα αυτό στις 40 καλύτερες πρακτικές στον κόσμο (Allegretti, 2003, Στο: della Porta&Diani, 2010).

Τί παραδείγματα συμμετοχικής δημοκρατίας, όμως, υπάρχουν για ζητήματα ΛΟΑΤ+ μειονοτήτων; Από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας δεν βρέθηκαν μεγάλης κλίμακας (large-scale) παραδείγματα συμμετοχικής δημοκρατίας, εκτός της περίπτωσης της Κούβας που θα αναλυθεί στα επόμενα κεφάλαια. Ωστόσο, έχουν χρησιμοποιηθεί ποικίλοι συμμετοχικοί μηχανισμοί για την ψήφιση - υπέρ ή κατά - νομοσχεδίων που αφορούν τα ΛΟΑΤ+ δικαιώματα. Ένα παράδειγμα, είναι αυτό της Ελλάδας το 2015, που αφορούσε τη θέσπιση του συμφώνου συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια, το νομοσχέδιο του οποίου τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση. Αναλυτές της διαδικασίας αυτής (Michos, Figgou, & Sapountzis, 2020), παρατηρούν πώς τοποθετούνταν οι δύο «πλευρές» (υπέρ και κατά του συμφώνου συμβίωσης) που δημιουργήθηκαν κατά τη δημόσια διαβούλευση, και αναδεικνύουν ότι η συμμετοχική διαδικασία μπορεί να δώσει χώρο, στο όνομα της ελευθερίας του λόγου, σε κακοποιητικές απόψεις ή ακόμα και στέρηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων – και το θέτουν ως αντικείμενο που χρήζει μελλοντικής έρευνας. Οι δημόσιες συζητήσεις (debates) περί ανθρωπίνων

δικαιωμάτων αποτελούν αυτόματα τη βάση για την αμφισβήτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων *per se* (ο.π.).

Αξιοσημείωτα παραδείγματα, που θα αναφερθούν παρακάτω, είναι η χρήση δημοψηφισμάτων ή ψηφοφοριών του κοινού για θέματα που σχετίζονται με τα δικαιώματα των ΛΟΑΤ+ ατόμων. Ορισμένες χώρες έχουν διεξαγάγει δημοψηφίσματα για να αποφασίσουν για ζητήματα όπως ο γάμος ομοφυλόφιλων ή οι νόμοι κατά των διακρίσεων. Ωστόσο, η χρήση δημοψηφισμάτων σε αυτά τα πλαίσια έχει αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης, καθώς εγείρει ανησυχίες σχετικά με το ενδεχόμενο οι απόψεις της πλειοψηφίας να παραβιάζουν τα δικαιώματα των μειονοτικών ομάδων.

Πλειοψηφική αμεσοδημοκρατία

Οι θεσμοί άμεσης δημοκρατίας βρίσκονται στην πλειονότητα των συνταγμάτων του κόσμου. Τα δημοψηφίσματα, ειδικότερα, έχουν γίνει ευρέως αποδεκτά, και ολοένα και συχνότερα όργανα διακυβέρνησης σε πολλά μέρη του κόσμου, ενώ είναι πλέον ασυνήθιστο να συντάσσεται νέο σύνταγμα χωρίς τουλάχιστον κάποια πρόβλεψη για άμεση δημοκρατία (IDEA, 2013). Αν και οι διαδικασίες άμεσης δημοκρατίας αποτελούν ένα πλαίσιο έκφρασης των πραγματικών πολιτικών θέσεων των πολιτών - οι οποίες συχνά διαφέρουν από αυτές των εκλεγμένων αντιπροσώπων, οι διακρίσεις κατά των μειονοτήτων συμβαίνουν και στα συστήματα που διαθέτουν όργανα άμεσης δημοκρατίας (αλλά και σε αμιγώς αντιπροσωπευτικά συστήματα) (Verhnst & Nijeboer 2007, 70, Στο: Benedikter, 2012). Οι Haider-Markel, Alana Querze και Lindaman (2007) για παράδειγμα, διακρίνουν ξεκάθαρα, από την έρευνά τους, ότι στο αμερικάνικο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο τα ΛΟΑΤ+ δικαιώματα τείνουν να «χάνουν» όταν αποφασίζουν οι ψηφοφόροι. Στο ίδιο πλαίσιο (ΗΠΑ), ο Lewis (2011) ερευνά 49 πολιτείες από το 1994 έως το 2006 όπου χρησιμοποιήθηκαν αμεσοδημοκρατικοί μηχανισμοί για την απαγόρευση του ομόφυλου γάμου και διαπιστώνει ότι όσο περισσότερο μπορεί (και καταφέρνει) ένα κράτος να παρακάμψει το νομοθετικό σώμα, τόσο πιο πιθανό είναι να υιοθετήσει μια πολιτική κατά της μειονότητας. Αντίστοιχα, σε ευρωπαϊκό πλαίσιο, οι Hainmueller και Hangartner (2019) από την έρευνά τους συμπεραίνουν, χωρίς να γενικεύουν, ότι μηχανισμοί της άμεσης δημοκρατίας (στην περίπτωσή τους, δημοψηφίσματα πολιτογράφησης μεταναστών) θέτει σε σταθερά πιο μειονεκτική θέση τις μειονότητες όταν αποφασίζουν οι άνθρωποι και όχι τα νομοθετικά σώματα (αντιπροσωπευτική δημοκρατία). Ωστόσο, οι μηχανισμοί της άμεσης δημοκρατίας μπορεί να έχουν διαφορετικά αποτελέσματα, σε σχέση με τα μειονοτικά δικαιώματα, από χώρα σε χώρα. Η Doney (2011)

σε μία προσπάθεια να καθορίσει εάν η άμεση δημοκρατία εμποδίζει ή προωθεί τη νομοθεσία για τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων (συγκριτική μελέτη ΗΠΑ-Ελβετία), τονίζει ότι οι πολιτισμικοί και δομικοί παράγοντες- για παράδειγμα η συντηρητική ιστορικά ιδεολογία, μπορεί να παίζουν σημαντικό ρόλο στην έκβαση μιας διαδικασίας κατά την οποία η πλειονότητα αποφασίζει. Ένα παράδειγμα θετικής έκβασης δημοψηφίσματος είναι αυτό της Ιρλανδίας, το 2015, κατατάσσοντας την πρώτη στη κατοχύρωση του ομόφυλου γάμου μέσω δημοψηφίσματος με 62% ψήφους υπέρ. Η Parker (2017), αναλύει με εκτενή τρόπο τους παράγοντες και τη στρατηγική που ακολουθήθηκε, τις αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις που αναδύθηκαν ενώ παραθέτει ποιες είναι οι προϋποθέσεις για το αν ένα κράτος πρέπει να προχωρήσει σε δημοψήφισμα ή όχι. Αντίθετα, στην Ρουμανία, το 2017, μια πολιτική συμμαχία κινητοποίησε ένα δημοψήφισμα για τον επαναπροσδιορισμό του γάμου ώστε να μην επιυρέπεται σε οικογένειες ομόφυλων ζευγαριών. Το 2018, με 28% συμμετοχή επί του συνόλου επικυρώθηκε μέσω δημοψηφίσματος η σχετική τροποποίηση με περίπου 90% ψήφους υπέρ (Voiculescu & Groza 2021). Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα το 2023, εν τέλει, καταδίκασε τη Ρουμανία για την παραβίαση των δικαιωμάτων των ομόφυλων ζευγαριών (Le Monde, 2023).

Συνολικά, η κριτική της άμεσης δημοκρατίας ως μέσο πλειοψηφικής ηγεμονίας είναι εμπειρικά δικαιολογημένη, αναγνωρίζουν και οι Fruhstorfer και Hudson (2022), είτε πρόκειται για γάμο ομοφύλων, πολιτογράφηση είτε για θρησκευτικά δικαιώματα. Παρόλα αυτά, και αυτοί οι συγγραφείς, εστιάζουν τη προσοχή του αναγνώστη στις ευκαιρίες που μπορεί να δώσει ένα πλαίσιο συμμετοχικών διαδικασιών στη βελτίωση της νομικής και πολιτικής θέσης των μειονοτήτων (η έρευνά τους αφορά τη σύνταξη του συντάγματος). Καταλήγοντας, τονίζουν ότι η συμμετοχή θα έχει ουσιαστικό αποτέλεσμα αν είναι εξ αρχής μέρος της διαδικασίας - σύνταξης του Συντάγματος - και αν χαρακτηρίζονται από περισσότερη προνοητικότητα και προγραμματισμό (ώστε να αποφευχθεί η εργαλειοποίησή της ως μέσο επικύρωσης / νομιμοποίησης του κράτους). Δεν υπάρχει αμφιβολία ούτε για την Alber (2012), ότι υπάρχει μια γενική περιοριστική επίδραση της άμεσης δημοκρατίας στα δικαιώματα των μειονοτήτων. Ωστόσο, αυτό δεν συνεπάγεται, όπως υποστηρίζει, ότι είναι *a priori* ασυμβίβαστα καθώς εάν το σύστημα παρέχει αρκετές νομικές και πολιτικές εγγυήσεις κατά της κακής χρήσης των μηχανισμών της μπορεί να αποτελέσει ένα κατάλληλο συμπληρωματικό εργαλείο στις αδυναμίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Συμπληρωματικά, μπορεί να δημιουργήσει χώρο για πολιτική συζήτηση κάνοντας μία σύνδεση με το συμμετοχικό μοντέλο, το οποίο υποστηρίζει ότι η ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ πολιτών και υπευθύνων χάραξης πολιτικής θα βελτιώσει τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων (οπ.π.).

Πόσο κράτος χρειαζόμαστε;

Η σχέση των κουήρ ατόμων και οικογενειών με το κράτος και το νομικό σύστημα μπορεί να χαρακτηριστεί από πολυπλοκότητα. Και αυτό γιατί ο αγώνας για ισότιμη πρόσβαση σε ετεροκανονικούς θεσμούς όπως ο γάμος, είναι άστοχη για ένα ποσοστό της κουήρ κοινότητας δεδομένης της ποικιλομορφίας στους τρόπους με τους οποίους τα κουήρ άτομα δημιουργούν οικογένειες (Young & Massey, 2022). Οι περιορισμοί που θέτονται από τη νομοθεσία για το τί θεωρείται οικογένεια, εγείρει ανησυχίες (οπ.π.) και οδηγεί συχνά τη κουήρ θεωρία στην απόρριψη του κράτους. Το κράτος και οι θεσμοί του, συμπεριλαμβανομένων των οικογενειακών νόμων, αποτελούν πηγή καταπίεσης για τα κουήρ άτομα, και η κουήρ απάντηση στην διάκριση, καταστολή και βία του κράτους είναι η (αντι) δράση και η οικοδόμηση της κοινότητας, ενός συλλογικού «Εμείς». Αρκεί μόνο να αναφερθούν οι ελάχιστες νομικές προστασίες που λαμβάνουν τα ΛΟΑΤ+ άτομα στις περισσότερες χώρες από τις αρχές αυτού του αιώνα, ακόμη και σε βασικά κοινωνικά αγαθά όπως η στέγαση και η εργασία. Ένα ΛΟΑΤ+ άτομο θα μπορούσε να απολυθεί επειδή έχει σχέσεις με άτομο του ίδιου φύλου, ή επειδή είναι σε ορμονοθεραπεία ή απλώς αυτοπροσδιορίζεται ως μη-ετεροφυλόφυλο (Weston, 2005). Ένα ΛΟΑΤ+ άτομο μπορεί, σε κάποιες χώρες, να κρατηθεί βίαια, να του αρνηθούν κληρονομικά δικαιώματα, να του αφαιρέσουν τα γονεϊκά δικαιώματα ή να του αρνηθούν επισκέψεις σε φυλακές ή νοσοκομεία από συντρόφους του (οπ.π.).

Σε όλο τον κόσμο, δεν υπάρχει απλώς έλλειψη πολιτικών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των ΛΟΑΤ+ ατόμων αλλά και πολλές πολιτικές που διακρίνουν ενεργά ή περιθωριοποιούν αυτές τις ομάδες (Wilk, 2022). Τα κουήρ υποκείμενα έχουν στιγματιστεί με ποικίλους τρόπους και ψευδή ρητορική, αναφέροντας μόνο κάποια: η στοχοποίηση της κοινότητας κατά τη πανδημία του HIV/AIDS τη δεκαετία του 1980, η άλλοτε συμπερίληψη του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας φύλου στις ψυχιατρικές διαταραχές, η χρόνια αμφισβήτηση της γονεϊκής ικανότητας των ΛΟΑΤ+ ατόμων και ο φόβος πιθανής αρνητικής επίδρασης του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας φύλου των γονέων στη ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού. Για κανένα από τα παραπάνω, ποτέ, δεν υπήρχαν επιστημονικά δεδομένα ενώ η «δικαίωση» για τη ΛΟΑΤ+ κοινότητα έρχεται μετά από πολλά χρόνια – ή και ποτέ- και πολύ συλλογικό τραύμα. Μόλις το 2019, η Αμερικανική Ψυχαναλυτική Ένωση (APsaA) ζήτησε συγγνώμη για την αντιμετώπιση της ομοφυλοφιλίας ως ψυχική ασθένεια, λέγοντας ότι τα λάθη του παρελθόντος συνέβαλαν σε διακρίσεις και τραύματα για τα ΛΟΑΤ+ άτομα (Trotta, 2019). Αντίστοιχα, από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, μελέτες αναδεικνύουν ότι «οι ΛΟΑΤ+ γονείς είναι το ίδιο πιθανό να προσφέρουν

υποστηρικτικά και υγιή περιβάλλοντα για τα παιδιά τους όσο και οι σις/στρέιτ γονείς» (Dierckx και συν., 2017; Fedewa και συν., 2015; Freedman και συν., 2002; Goldberg & Sweeney, 2019; Green, 1978; Lamb, 2012; Moore & Stambolis-Ruhstorfer, 2013; Patterson, 2017; Stotzer και συν., 2014; Veldorale-Griffin, 2014, Στο: Χρηστίδη, 2020).

Οι κρατικοί, θεσμικοί παράγοντες, μέσα στον χρόνο, έχουν υπάρξει καταπιεστικοί, πολύπλευρα τραυματικοί, παθολογικοποιητικοί και πατροναριστικοί μέσω της χρήσης εξουσίας τους.

«Δεν θέλω να πω ότι το κράτος δεν είναι σημαντικό. Θέλω όμως να πω ότι οι σχέσεις εξουσίας και κατά συνέπεια η ανάλυση που πρέπει να γίνει γι' αυτές τις σχέσεις επεκτείνονται αναγκαστικά πέρα από τα όρια του κράτους. Με δύο έννοιες: πρώτα πρώτα επειδή το κράτος, παρά την παντοδυναμία των μηχανισμών του, απέχει πολύ από το να'ναι ικανό να καταλάβει ολόκληρο το πεδίο των πραγματικών σχέσεων εξουσίας και, επιπλέον, επειδή το κράτος μπορεί να λειτουργήσει μόνο στη βάση άλλων, ήδη υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας. Το κράτος είναι υπερδομικό σε σχέση με μια ολόκληρη σειρά πλέγματα εξουσίας που καλύπτουν το σώμα, τη σεξουαλικότητα, την οικογένεια, τη συγγένεια, τη γνώση, την τεχνολογία κ.ο.κ. Πράγματι, τα πλέγματα αυτά έχουν μια ρυθμίζουσα-ρυθμισμένη σχέση με ένα είδος «μεταεξουσίας» που είναι διαρθρωμένη γύρω από έναν ορισμένο αριθμό μεγάλων λειτουργιών απαγόρευσης. Αλλά αυτή η μεταεξουσία με τις απαγορεύσεις της μπορεί να κρατηθεί στα πόδια της μόνο όταν είναι ριζωμένη σε μια ολόκληρη σειρά από πολλαπλές και αόριστες σχέσεις εξουσίας που παρέχουν την απαραίτητη βάση για τις μεγάλες αρνητικές μορφές εξουσίας» (Foucault, 1987: 24, 25, Στο: Ευσταθίου, 2022)

Τα κουήρ υποκείμενα, αν μη τι άλλο, και η ιστορία των αγώνων τους αποκαλύπτει ευρεία γκάμα από καταπιέσεις, διακρίσεις και περιθωριοποίηση. Στην εργασία, στην οικογένεια, στο σχολείο, στον δρόμο. Το κάθε κράτος διαθέτει την εξουσία να αναπαράγει ή όχι τα μοτίβα καταπιέσεων και αυτή η σχέση εξουσίας είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με το συλλογικό τραύμα, το πένθος¹³, τα υψηλά ποσοστά φτώχειας και μη πρόσβασης στην υγεία και την εκπαίδευση, τον ολοκληρωτικό αφανισμό καταγραφών των κουήρ βιωμάτων¹⁴ μέχρι γενοκτονίες¹⁵, δολοφονίες και αυτοκτονίες. Και ο κατάλογος δεν τελειώνει εκεί¹⁶. Πώς τα κουήρ υποκείμενα μπορούν να συνδιαλλαγούν με τον κακοποιητή τους;

¹³ Για το κουήρ πένθος βλέπε το Αθανασίου (2007) και Butler (2009)

¹⁴ Βλέπε περισσότερα στο Bauer, Heike (2014) και το κάψιμο βιβλίων τη Ναζιστική περίοδο

¹⁵ Για τις ΛΟΑΤ+ γενοκτονίες, βλέπε το Panter (2020)

¹⁶ Για όσα αναφέρθηκαν αλλά και περισσότερα δεδομένα βλέπε το Ν. Παπαθανασίου & Ε.Ο. Χρηστίδη (2020)

Κουβανικό Κράτος, Οικογένεια και ΛΟΑΤ+ Δικαιώματα

Μία σκιαγράφηση του Κουβανικού Κράτους

Επανάσταση, Δημοκρατία και Πολιτικό σύστημα

Μετά από τέσσερις αιώνες ως αποικία της Ισπανίας, το 1898 η Κούβα κέρδισε την ανεξαρτησία της παραμένοντας όμως μέχρι το 1959 στην καθολική επιρροή των Ηνωμένων Πολιτειών από την πολιτική μέχρι την οικονομική ανάπτυξη, τον πολιτισμό αλλά και την εξωτερική πολιτική (Kirk, 2015). Το 1959 έγινε η επανάσταση υπό τον Φιντέλ Κάστρο και από τότε μια σοσιαλιστική επαναστατική κυβέρνηση βρίσκεται στην εξουσία (ο.π.). Οι νέες παραγωγικές σχέσεις, που προκύπτουν μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση, χαρακτηρίζονται από την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στα βασικά μέσα παραγωγής και τη μετατροπή τους σε παλλαϊκή ιδιοκτησία που λαμβάνει τη μορφή της κρατικής ιδιοκτησίας ενώ ο ρόλος της εργατικής εξουσίας είναι καθοριστικός (Καλτσώνης, 2012). Έτσι, και η επαναστατική κουβανική κυβέρνηση απαλλοτρίωσε τον ιδιωτικό τομέα και υιοθέτησε μια κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία και κρατική ιδιοκτησία (Yaffe, 2020) με μία δέσμευση του κράτους στα κοινωνικά δικαιώματα, όπως η υγειονομική περίθαλψη, η εκπαίδευση και η ισότητα των φύλων (Johnson, 2011). Η λογική, λοιπόν, που καθοδηγούσε το αναπτυξιακό μοντέλο της κουβανικής επανάστασης, από την έναρξή της, έδινε πάντα προτεραιότητα στην κοινωνική ανάπτυξη (Domínguez & Furio, 2009), σε αντίθεση με την προεπαναστατική περίοδο και την εξάρτηση της Κούβας από το αμερικανικό κεφάλαιο, η οποία χαρακτηρίζεται από έντονο «βαθμό εκμετάλλευσης αγροτικών και εργατικών στρωμάτων, αύξηση των τεράστιων ταξικών ανισοτήτων στο εσωτερικό και ιδιαίτερα μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών, υποσιτισμός των παιδιών, με εκατοντάδες χιλιάδες ανέργους, με συνθήκες εξαθλίωσης για μεγάλο μέρος του πληθυσμού» (Μάρδας, 2019, σελ.82).

Η επαναστατική κουλτούρα κατέχει σημαντικό ρόλο από τα πρώτα χρόνια στη νομιμοποίηση της επανάστασης που συνεχίζεται ακόμη σήμερα, αν και με ουσιαστικές αλλαγές στην ένταση και τις κατευθύνσεις του (Fagen, 1969, 1972; Moreno, 1971 Στο: Azicri, 1980). Για την προστασία της επανάστασης και των σοσιαλιστικών αρχών της, η Κούβα διατηρεί έναν ισχυρό μηχανισμό που περιλαμβάνει υπηρεσίες πληροφοριών, στρατιωτική δύναμη (τις Επαναστατικές Ένοπλες Δυνάμεις/FAR) και κρατικά ελεγχόμενα μέσα ενημέρωσης για τη διατήρηση της ιδεολογικής συνοχής και ελέγχου (Aguirre, 2002). Όπως αναφέρει και το άρθρο 53 του Συντάγματος, εγγυάται την ελευθερία του λόγου και του Τύπου, αλλά υπό την προϋπόθεση «της διατήρησης των στόχων της σοσιαλιστικής κοινωνίας»

(Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI), 2022). Συνολικά, το κουβανικό κράτος λειτουργεί με βάση τις σοσιαλιστικές αρχές, υποστηρίζει τον στόχο της οικοδόμησης μιας αταξικής κοινωνίας, την εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων και την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το πολιτικό σύστημα χαρακτηρίζεται ως μονοκομματικό, με το Κομμουνιστικό Κόμμα Κούβας (PCC) ως κυβερνών κόμμα να διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στις πολιτικές και διαδικασίες λήψης αποφάσεων της χώρας, τον οικονομικό σχεδιασμό και τη διάθεση πόρων για την επιδίωξη στόχων κοινωνικής πρόνοιας. Χαρακτηρίζεται από περιορισμένο πολιτικό πλουραλισμό, περιορισμούς στις πολιτικές ελευθερίες και απουσία ανταγωνιστικών, πολυκομματικών εκλογών¹⁷, σε σύγκριση πάντα με τη δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία. Αν και δεν είναι πολυκομματική δημοκρατία, η Κούβα διεξάγει εκλογές σε δημοτικό, επαρχιακό και εθνικό επίπεδο. Σε δημοτικό επίπεδο, οι τοπικές συνελεύσεις των κατοίκων αναδεικνύουν τους υποψηφίους, οι οποίοι πρέπει από το νόμο να είναι περισσότεροι από τις εκλόγιμες θέσεις ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα Κούβας δεν προτείνει ούτε στηρίζει υποψηφιότητες (Υποσημειώσεις 24&25, Στο: Καλτσώνης, 2019). Ωστόσο, το 2023, στις βουλευτικές εκλογές υπήρχαν 470 υποψήφιοι/ες για τον ίδιο αριθμό εκλόγιμων θέσεων ενώ σημειώθηκε το υψηλότερο ποσοστό αποχής (31,5%), τουλάχιστον από το 1976 (International IDEA, 2023).

Μια σημαντική πλευρά του πολιτικού συστήματος είναι η λαϊκή συμμετοχή, που παραμένει στο νεότερο Σύνταγμα του 2019 (άρθρο 20) και ορίζει ότι «οι εργαζόμενοι συμμετέχουν στις διαδικασίες σχεδιασμού, ρύθμισης και ελέγχου της οικονομίας, ενώ για τα ειδικότερα σχετικά θέματα παραπέμπει, όπως είναι φυσικό, στην κοινή νομοθεσία» (Καλτσώνης, 2019). Υπάρχουν, δηλαδή, μηχανισμοί συμμετοχικής δημοκρατίας, όπου οι πολίτες συνεισφέρουν στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων μέσω συζητήσεων και δημοσίων συνελεύσεων. Όπως και ο Οικογενειακός Κώδικας που θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο, έτσι και το νέο Σύνταγμα του 2019 είναι αποτέλεσμα συμμετοχικών διαδικασιών. Συνοπτικά, το σχέδιο Συντάγματος υποβλήθηκε σε δημόσια διαβούλευση για 4 μήνες, πραγματοποιήθηκαν πάνω από 130 χιλιάδες συνελεύσεις σε γειτονίες και εργασιακούς χώρους με τη συμμετοχή σχεδόν 9 εκατομμυρίων ανθρώπων (Καλτσώνης, 2019). Αφού λήφθηκαν υπόψιν οι προτάσεις περισσότερων από 1,5 εκατομμυρίου πολιτών, πραγματοποιήθηκαν οι σχετικές τροποποιήσεις από την αρμόδια επιτροπή της Εθνοσυνέλευσης, το τελικό σχέδιο

¹⁷ <https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/cuba#19f59b>
<https://freedomhouse.org/country/cuba/freedom-world/2021>
<https://www.idea.int/democracytracker/country/cuba>

ψηφίστηκε ομόφωνα και τέθηκε σε δημοψήφισμα από το εκλογικό σώμα στις 24 Φεβρουαρίου 2019 όπου και εγκρίθηκε.

Πολλή σημαντική πτυχή της Κουβανικής πραγματικότητας αποτελεί το αμερικάνικο οικονομικό εμπάργκο, υπό το οποίο βρίσκεται η Κούβα από το 1961 έως σήμερα (τη χρονική στιγμή που γράφετε το παρόν κείμενο). Με μια σειρά νόμων, όπως αυτός του Τορικέλι ή του Χέλμς-Μπάρτον, οι ΗΠΑ έθεταν ως στόχο την αλλαγή του οικονομικού και πολιτικού μοντέλου στο νησί, σε συνεργασία με άλλες «δημοκρατικές» δυνάμεις ενώ επέβαλλαν αυστηρές κυρώσεις σε χώρες που συναλλάσσονταν μαζί της (Μάρδας, 2019). Αυτό στην ουσία σημαίνει, ότι η Κούβα τα τελευταία 60 χρόνια, είναι αναγκασμένη να βρει ακόμα και για τα πιο βασικά αγαθά κάποιον εμπορικό εταίρο που θα ξεπερνά τα εμπόδια των προαναφερθέντων αμερικάνικων νόμων (ο.π.). Η Gail Reed, ειδικός στη δημόσια υγεία, δημοσιογράφος και ιδρύτρια της Medical Education Cooperation with Cuba (MEDICC) τονίζει ότι «το εμπάργκο των ΗΠΑ έχει βλαβερές συνέπειες για τους/τις Κουβανούς/ές, θέτοντας σε κίνδυνο την υγεία και την ευημερία των γυναικών, των παιδιών, των ανθρώπων που ζουν με καρκίνο και HIV/AIDS» (Oliver & Venancio, 2022). Ο οικονομικός αποκλεισμός της Κούβας είναι σε ισχύ για πάνω από έξι δεκαετίες και έχει σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές επιπτώσεις στην χώρα λόγω απομόνωσης της από την παγκόσμια οικονομία, του περιορισμού της χώρας σε ανεπτυγμένη τεχνολογία, βασικά αγαθά, ξένες επενδύσεις κ.ο.κ. Επιπρόσθετα, στη τελευταία ενημέρωση του καταλόγου των κρατών που «προωθούν την τρομοκρατία», οι ΗΠΑ επιμένουν να διατηρούν αυθαίρετα σε αυτόν την Κούβα, με τις αντίστοιχες επιπτώσεις όπως περιορισμούς στην εξωτερική βοήθεια των ΗΠΑ, απαγόρευση των εξαγωγών και των πωλήσεων στον τομέα της άμυνας και διάφορους οικονομικούς και άλλους περιορισμούς (U. S. Department of State. χ.χ.).

Οι μορφές οικογενειακής οργάνωσης στην Κούβα

Όπως έχουν επισημάνει πολλοί σχολιαστές, ο «νέος άνθρωπος» (new man) του Τσε Γκεβάρα ήταν «πολύ άντρας» και οι γυναίκες τους ήταν οι «σύζυγοι που αφοσιώνονται σε όλη τους τη ζωή για να φτάσει η επανάσταση στο πεπρωμένο της [...] Δεν υπάρχει ζωή έξω από αυτό» (Hamilton, 2012). Συνολικά, το μανιφέστο του Τσε Γκεβάρα καθρεφτίζει πολλές από τις γενικότερες προσδοκίες και αξίες της Κουβανικής Επανάστασης, ειδικά την πρώτη δεκαετία: αλληλεγγύη, συλλογικό πνεύμα, απόλυτη δέσμευση στον σκοπό και θυσία (ο.π.). Ταυτόχρονα, αναγνωρίζει τη πυρηνική οικογένεια ως τη φυσική βάση της κοινωνίας της αγάπης και της επανάστασης (ο.π.).

«Η κουβανική οικογένεια» ήταν, επίσης, πάντα το βασικό κύτταρο της κοινωνίας και η κυβέρνηση έδινε και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην προώθηση και την προστασία της (Allahar, 1994). Η ανθρωπολόγος Helen Safa (2009), σκιαγραφεί τις μορφές οικογενειακής οργάνωσης που αναδύθηκαν μετά την επανάσταση και πριν την “ειδική περίοδο” και υποστηρίζει ότι είχαν μητριαρχικό χαρακτήρα, δηλαδή τη στενή σχέση μεταξύ μιας γυναίκας, των παιδιών της και των συγγενών της που είναι γυναίκες. Όπως αναφέρει, η επανάσταση οδήγησε στη μείωση των κοινωνικών ιεραρχιών και τη μετατόπιση των ρόλων των φύλων μέσα στα νοικοκυριά. Η ανάδυση της μητριαρχικής μορφής οργάνωσης των οικογενειών έχει, όπως λέει, ιστορικές ρίζες στις εναλλακτικές μορφές οικογενειών που προέκυψαν κατά την περίοδο της αποικιοκρατίας στην Καραϊβική, όπου οι συναινετικές ενώσεις και οι εκτεταμένες οικογένειες επικράτησαν λόγω του συστήματος διπλού γάμου. Αυτή η ιστορική βάση, σε συνδυασμό με τις σύγχρονες μετα-επαναστατικές δομικές δυνάμεις, διατήρησε τη μητριαρχική φύση των κουβανικών οικογενειών, τονίζοντας τη σημασία των γυναικών, των παιδιών τους και των γυναικείων συγγενικών τους ομάδων.

Η εκτεταμένη οικογένεια επίσης είναι μια μορφή οργάνωσης που συναντάται συχνά στη Κουβανική κοινωνία. Ο Allahar (1994) διαπιστώνει ότι η μορφή αυτή είναι σημαντική - και ιδιαίτερα στα πλαίσια έλλειψης στέγης - αφού επιτρέπει την ύπαρξη πολλών εργαζόμενων μελών που προσφέρουν στο νοικοκυριό και την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών, καθώς και στην παροχή συναισθηματικής υποστήριξης στα μέλη της κουβανικής οικογένειας. Το 1981, περίπου το 20% των κουβανικών νοικοκυριών περιλάμβανε εγγόνια, πεθερικά, άλλους συγγενείς και μη συσχετιζόμενους βιολογικά ή εξ αγχιστείας ενήλικες (Rosenthal, 1992, Στο: Allahar, 1994: 106). Αυτό διαπιστώνεται και από τους Smith και Padula (Στο: Hamilton, 2012), οι οποίοι αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 υπήρξε αύξηση των διαζυγίων, εφηβικές εγκυμοσύνες, και αύξηση των μογονεϊκών οικογενειών το οποίο, μάλιστα, έγινε θέμα εθνικής συζήτησης στο οποίο πήραν θέση και οι επαναστατικοί ηγέτες προωθώντας τη σταθερότητα στην οικογένεια, την αντισύλληψη και τη ατομική ευθύνη.

Κατά την ειδική περίοδο¹⁸, μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού στο πρώην σοβιετικό μπλοκ στην Κούβα καταγράφονται: χαμηλό ποσοστό γεννήσεων, ευρεία χρήση αντισύλληψης και αύξηση των αμβλώσεων, αύξηση των εκτεταμένων οικογενειών σε

¹⁸ “Ο όρος ειδική περίοδος (periodo especial en tiempo de paz, ειδική περίοδος σε καιρό ειρήνης) αναφέρεται στην πολιτικοοικονομική αντιμετώπιση, από το κράτος και τις κοινωνικές οργανώσεις, των αποτελεσμάτων της οικονομικής κρίσης, λόγω του εξωτερικού σοκ, στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η κρίση αυτή ήταν επίπτωση των ανατροπών στην σοβιετική ένωση και των κρατών του Συμβουλίου για την Αμοιβαία Οικονομική Βοήθεια (KOMEKON), στο οποίο ήταν μέλος η Κούβα από το 1972”(Μάρδας, 2019).

αντίθεση με τις πυρηνικές, και υψηλά επίπεδα σεξουαλικής δραστηριότητας μεταξύ των νεαρών Κουβανών. Η μετανάστευση αυξήθηκε, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων, και η κατασκευή κατοικιών ουσιαστικά σταμάτησε (Hamilton, 2012, σελ.45). Η έλλειψη στέγης οδήγησε στη συγκατοίκηση πολλών οικογενειών μαζί ενισχύοντας ξανά την αίσθηση της κοινότητας, που είναι ούτως η άλλως έντονο χαρακτηριστικό της Κουβανικής κοινωνίας (Safa, 2009; Allahar, 1994). Κατ' επέκταση, άλλαξε και η έννοια της παραδοσιακής οικογένειας, μιας και τα εκτεταμένα νοικοκυριά πολλών γενεών ήταν και είναι σύνηθες φαινόμενο, όπως σύνηθες είναι ότι, οι παππούδες και οι γιαγιάδες ζουν με τα εγγόνια τους αφού οι γονείς τους μπορεί να έχουν μεταναστεύσει.

Μέχρι και σήμερα, η Browne (2018) επιβεβαιώνει ότι οι μη πυρηνικές οικογενειακές δομές είναι κοινές στην Κούβα με τη μητρότητα να συνεχίζει να έχει ιδιαίτερη αξία στη κοινωνία. Ταυτόχρονα, μια σημαντική πτυχή του κουβανικού δημογραφικού είναι η επιταχυνόμενη γήρανση του πληθυσμού συνοδευόμενη από τη σταθερή μείωση των ποσοστών γονιμότητας (Bayarre, Álvarez, Pérez, Almenares, Rodríguez, Pría et al., 2018), η οποία ενδεχομένως να έχει επιπτώσεις στη μελλοντική δομή των οικογενειών.

Συνοπτική ιστορική αναδρομή των ΛΟΑΤ+ Δικαιωμάτων στην Κούβα

Τα ΛΟΑΤ+ δικαιώματα στο Κουβανικό κράτος και την κοινωνία, διακρίνονται από ενδιαφέρουσες αλλαγές, (1) την προ-επαναστατική περίοδο με την ποινικοποίηση της ομοφυλοφιλίας και την περιορισμένη κοινωνική αποδοχή, (2) τις επαναστατικές κοινωνικές νόρμες και πολιτικές, που αναπαρήγαγαν μοτίβα καταπίεσης προς τα ΛΟΑΤ+ άτομα, και την (3) μετα-επαναστατική περίοδο, που άνοιξε ο δρόμος για πολιτικές υπέρ των ΛΟΑΤ+ ατόμων και την προσπάθεια για ενίσχυση της κοινωνικής αποδοχής (Wilk, 2022).

Στην προ-επαναστατική Κούβα

Ξεκινώντας τη χρονική σκιαγράφηση από τις αρχές του 20ού αιώνα, στην προ-επαναστατική Κούβα, διακρίνεται μία περίοδος με αυστηρούς νόμους ποινικοποίησης της ομοφυλοφιλίας και την αστυνομία να στοχοποιεί ιδιαίτερα τους ομοφυλόφιλους άνδρες για παρενόχληση (Ellis, 1999). Ανάμεσα σε άλλα, τη δεκαετία του 1930, η προ-επαναστατική Κούβα θέσπισε τον νόμο περί δημόσιας επίδειξης (Public Ostentation Law), ο οποίος απαγόρευε στα ΛΟΑΤ+ άτομα να είναι ανοιχτά ως προς την ταυτότητά τους χαρακτηρίζοντάς αυτή τη πράξη προσβλητική (Guerra, 2010), ο οποίος παρέμεινε εν ενεργεία έως το μετα-επαναστατικό έτος 1988 (Ellis, 1999). Γενικότερα, η ζωή των Κουβανών ΛΟΑΤ+ ανθρώπων όπως αναφέρουν οι Arguelles και Rich χαρακτηριζόταν από σκληρή καταστολή, χλευασμό και

βία εντός της οικογένειας και των παραδοσιακών χώρων εργασίας (1984, 686-687). Οι συγγραφείς περιγράφουν μία περίοδο κατά την οποία κουβανοί ομοφυλόφιλοι άνθρωποι προσλαμβάνονταν από τουριστικές επιχειρήσεις για να ικανοποιήσουν τις ομοερωτικές επιθυμίες Αμερικάνων τουριστών αλλά και λεσβίες σεξεργάτριες που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε ετεροφυλόφιλους Κουβανούς. Όπως αναφέρουν, είχε δημιουργηθεί μία κερδοφόρα αγορά εκμετάλλευσης των ΛΟΑΤ+ ατόμων, στον υπόκοσμο της Αβάνας, που έχτισε μία επιφανειακή ανοχή της κοινωνίας στην ομοφυλοφιλία. Ωστόσο, με την Κουβανική Επανάσταση το 1959 και την περαιτέρω ανάπτυξη της οικονομίας που εξάλειψε τις αγορές του υπόκοσμου, η παρουσία και έκφραση της ομοφοβίας αυξήθηκε δραματικά στην κουβανική κοινωνία (οπ.π).

Επαναστατική περίοδος

Η Κουβανική Επανάσταση οδήγησε σε αλλαγή εξουσίας, αλλά η αντιμετώπιση της ΛΟΑΤ+ κοινότητας παρέμεινε κατασταλτική. Στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, πολλοί ομοφυλόφιλοι στην Κούβα απολύθηκαν, φυλακίστηκαν ή στάλθηκαν σε "στρατόπεδα αναμόρφωσης". Ο Guerra, καθηγητής Ιστορίας της Κούβας και της Καραϊβικής, αναφέρει ότι το 1965 ιδρύθηκαν τα στρατόπεδα UMAPs (Unidades Militares de Ayuda a la Producción) και σε αυτά φυλακίστηκαν άτομα όπως οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, οι Αντβεντιστές της έβδομης ημέρας, καθολικοί ιερείς και προτεστάντες ιεροκήρυκες, καλλιτέχνες, διανοούμενοι, πολιτικοί αντίπαλοι μαζί με ομοφυλόφιλα άτομα που είτε ήταν ανοιχτά ως προς την ταυτότητα τους, είτε ύποπτα είτε ήταν "στην ντουλάπα" (2010). Σε αυτά τα στρατόπεδα, τα "ανεπιθύμητα" άτομα από την κουβανική κυβέρνηση αναγκάζονταν να δουλέψουν σε φυτείες ζάχαρης και διάφορες εργασίες μέχρι το 1968 (οπ.π.). Γενικά, ο Κάστρο και άλλοι κορυφαίοι επαναστάτες θεωρούσαν την ομοφυλοφιλία ένα προϊόν του καπιταλισμού, το οποίο έπρεπε να ξεριζωθεί εξ ολοκλήρου από την κοινωνία (Ellis, 1999) ωστόσο, το 2010, σε συνέντευξή του σε Μεξικάνικη εφημερίδα (La Jornada) ανέλαβε την ευθύνη για την ομοφοβική αντιμετώπιση των ΛΟΑΤ+ ατόμων από την επαναστατική κυβέρνηση και τη χαρακτήρισε ως μεγάλη αδικία (Acosta, 2010). Όπως είχε πει, εκείνη την περίοδο ήταν επικεντρωμένος στην απόκρουση των απειλών των ΗΠΑ, συμπεριλαμβανομένων εκείνων κατά της ζωής του, και προσπαθούσε να διατηρήσει την επανάσταση που τον έφερε στην εξουσία το 1959.

Η ομοφυλοφιλία αποποινικοποιήθηκε στην Κούβα το 1979 συνοδευόμενη με την άρση ποινών φυλάκισης για ομοφυλοφιλικές πράξεις (Kirk, 2011), σηματοδοτώντας μια σημαντική καμπή για την κοινότητα αλλά και παραμονή αρκετών δεκαετιών για την κοινωνική αποδοχή. Την ίδια περίοδο το φεμινιστικό κίνημα παρουσιάζει άνοδο και πολλοί το έχουν τοποθετήσει

στους βασικούς παράγοντες αύξησης της κοινωνικής αποδοχής προς τη ΛΟΑΤ+ κοινότητα της Κούβας. Επιπλέον, ιδρύεται το Κουβανικό Εθνικό Κέντρο για τη Σεξουαλική Αγωγή (CENESEX) από την Κουβανική Γυναικεία Ομοσπονδία (FMCC), το οποίο προωθούσε μία πιο προοδευτική άποψη για την ομοφυλοφιλία και ξεκίνησε να αποδομεί τις παραδοσιακές σεξουαλικές προκαταλήψεις και ταμπού (Ellis, 1999). Παρόλα τα σημαντικά βήματα που ξεκίνησαν να γίνονται, την ίδια χρονική περίοδο καταγράφεται μια περίπτωση μαζικής μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ, που οργανώθηκε εν μέρει από την κυβέρνηση, το Mariel Boat Lift του 1980. Όπως καταγράφει η Pena (2007) από συνεντεύξεις που διενέργησε με ΛΟΑΤ+ Κουβανούς, πολλά ομοφυλόφιλα άτομα που επιθυμούσαν να φύγουν από την Κούβα εξέφραζαν επιτηδευμένα στερεότυπες ομοφυλοφιλικές μορφές έκφρασης προς τους Κουβανούς αξιωματούχους που αποφάσιζαν ποιος μπορεί να φύγει από τη χώρα. Όπως είπαν οι συνεντευξιαζόμενοι, το έκαναν γιατί ήξεραν ότι η κυβέρνηση έδινε προτεραιότητα στα γκέι και άλλα “ανεπιθύμητα” μέλη της κοινωνίας να φύγουν ώστε να «βελτιωθεί» η φήμη της χώρας και εξαλειφθούν οι πιθανότητες μελλοντικών εξεγέρσεων στο εσωτερικό της (ο.π.). Για παράδειγμα, όπως καταγράφει ο Figueroa (2022), ένα στερεοτυπικά «θηλυπρεπές» ντύσιμο με ανοιχτόχρωμα κοσμήματα πάνω σε έναν άνδρα μπορούσε να είναι η αφορμή για να θεωρηθεί ένας «αντεπαναστάτης ομοφυλόφιλος» ακατάλληλος για την κουβανική κοινωνία. Τελικά, περίπου 120.000 «Marielita[s]» (ΛΟΑΤ+ άτομα επιβαίνοντες στο Mariel) έφυγαν από τη Κούβα ενώ περίπου 20.000 μετανάστευσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες (Day, 2019). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Hamilton (2012) είναι η πιο συχνά αναφερόμενη απόδειξη της κουβανικής επαναστατικής ομοφοβίας που συνεχίζει να σημαδεύει τη συλλογική μνήμη της Επανάστασης.

Συνολικά, από το 1979 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, παρ’ όλη την αποποινικοποίηση της ομοφυλοφιλίας, η αντιμετώπιση των ΛΟΑΤ+ ατόμων συνέχισε να περιλαμβάνει την απαγόρευση τους σε δημόσιους χώρους, λόγω του νόμου περί δημόσιας επίδειξης (Public Ostentation Law), και τις επιχειρήσεις - “σκούπες” της αστυνομίας με σκοπό την απομάκρυνση των ομοφυλόφιλων από τη δημόσια σφαίρα αλλά και την παρενόχλησή τους (Leiner, 1994, Στο: Hamilton, 2012). Ο Toboso-Alfonso, ΛΟΑΤ+ μετανάστης στις ΗΠΑ, σε ακρόαση δικαστηρίου, περιγράφει ότι όλη του τη ζωή υπήρξε στόχος λόγω της ταυτότητάς του ως ομοφυλόφιλος στην Κούβα (Board of Immigration Appeals, 1990). Η κουβανική κυβέρνηση, όπως αναφέρει, συγκέντρωνε και διατηρούσε φακέλους «για όλους τους «ύποπτους ομοφυλόφιλους», συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου, και έπρεπε να περάσει από ακρόαση πολλές φορές το χρόνο – και εν έτη 1980- που περιλάμβαναν εξετάσεις του σώματός

του, ανακρίσεις σχετικά με το σεξουαλικό του ιστορικό, και κράτηση από την αστυνομία για αρκετές ημέρες χωρίς αιτία.

Ο δρόμος προς μία ΛΟΑΤ+ συμπεριληπτική Κούβα

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η σκηνή του κινηματογράφου έπαιξε θεμελιώδη ρόλο και στη δημιουργία ενός χώρου κοινωνικοποίησης για την ευαισθητοποίηση των ΛΟΑΤ+ ζητημάτων. Όπως αναφέρει η Aguila Sánchez (2023), η κουβανική ταινία *Strawberry and Chocolate* (1994), προβλήθηκε σχεδόν σε όλες τις αίθουσες της χώρας, και ανέδειξε τη ποικιλομορφία του σεξουαλικού προσανατολισμού ως θέμα που έπρεπε να συζητηθεί δημόσια. Η ταινία αφηγείται την ιστορία δύο κουβανών φίλων οι οποίοι και οι δύο αγαπούσαν τη χώρα τους αλλά είχαν διαφορετική ιδεολογία και ο ένας από τους δύο αυτοπροσδιοριζόταν ως ομοφυλόφιλος. Βέβαια, όπως αναφέρει η Hamilton (2012) ασκώντας κριτική, επιτρέποντας σε δύο καταξιωμένους ετεροφυλόφιλους σκηνοθέτες να κάνουν την ταινία, το Κουβανικό Ινστιτούτο Κινηματογράφου (ICAIC) μπόρεσε να παρουσιαστεί ως φιλελεύθερο, ενώ συνέχισε να εμποδίζει ομοφυλόφιλους σκηνοθέτες να κάνουν ταινίες με θέμα την ομοφυλοφιλία. Ταυτόχρονα, την ίδια χρονική περίοδο, ο Φιντέλ Κάστρο άρχισε να επικρίνει την ομοφοβία στην κοινωνία, έκανε αρκετές ομιλίες στο κοινό σχετικά με το ότι πρέπει να γίνεται σεβαστή η ομοφυλοφιλία και την ίδια χρονιά, η κυβέρνηση επέτρεψε στα ΛΟΑΤ+ άτομα να υπηρετούν ανοιχτά στον στρατό (Majied, 2014). Από τότε έως σήμερα, η μεταχείριση της κουβανικής κυβέρνησης προς τη ΛΟΑΤ+ κοινότητα έχει αλλάξει δραστικά με την πάροδο του χρόνου, ακόμη και σε μεγαλύτερο βαθμό από πολλά έθνη της LAC (τις χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Καραϊβικής).

Το 2008, η Κούβα ψήφισε στον ΟΗΕ υπέρ των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων και ο Φιντέλ Κάστρο έκανε μια προσπάθεια να απολογηθεί, το 2010, για τις αδικίες που διαπράχθηκαν εναντίον αυτών των κοινοτήτων, όπως προαναφέρθηκε (Browne 2018). Επιπλέον, το 2008, ο τότε Υπουργός Δημόσιας Υγείας στην Κούβα, José Ramón Balaguer Cabrera, ενέκρινε το ψήφισμα 126¹⁹, το οποίο εγγυάται την πλήρη κάλυψη για τους/τις Κουβανούς/ές που αναζητούν επιβεβαιωτική επέμβαση φύλου και ορμονική θεραπεία (Kirk & Huish, 2018; Malta et al. 2019). Με τη βοήθεια του CENESEX οι ανάγκες της τρανς κοινότητας επαναπροσδιορίστηκαν ως ζητήματα προστασίας της υγείας (Kirk & Huish, 2018) και με το ψήφισμα δόθηκε ένα σημαντικό βήμα στη διασφάλιση των δικαιωμάτων και της πρόσβασης

¹⁹ Resolución Ministral No. 126, República de Cuba, Ministerio de Salud Pública (2008). https://salud.msp.gov.cu/wp-content/uploads/2019/02/RM_126_2008.pdf

στην υγειονομική περίθαλψη για τον τρανς πληθυσμό της Κούβας. Επιπλέον, τα τρανς άτομα μπορούν να αλλάξουν το όνομα και το φύλο τους σε νομικά έγγραφα, υποβάλλοντας πρώτα αναφορά σε τοπικό δικαστήριο, αλλά μόνο συμπεριλαμβανομένης ιατρικής βεβαίωσης ότι ο αναφέρων έχει υποβληθεί σε χειρουργική επέμβαση επιβεβαίωσης φύλου (Malta et al. 2019) αν και η ILGA World Database (2022) υπογραμμίζει την ασάφεια σε σχέση με τις διαδικασίες και τα κριτήρια που προηγούνται της νομικής αναγνώρισης ταυτότητας φύλου. Εδώ, χρειάζεται να επισημανθεί ότι η πρώτη επέμβαση επιβεβαίωσης φύλου πραγματοποιήθηκε επιτυχημένα το 1988 και αναφέρθηκε στον εθνικό τύπο, αλλά δεν έχαιρε της κοινωνικής υποστήριξης ως αποτέλεσμα της διάχυτης τρανσφοβίας στη Κουβανική κοινωνία (Kirk & Huish, 2018).

Ο γάμος των ομόφυλων ζευγαριών έχει υπάρξει θέμα πολλών αντιπαραθέσεων. Σύμφωνα με τα ευρήματα του Browne (2018), το θέμα αποτελεί αντικείμενο συζήτησης από το 2007, αλλά δεν είχε ακόμη επιλυθεί μέχρι τη στιγμή που το έγραφε. Στην έρευνα του, αναδεικνύει ότι υπάρχει σημαντική κοινωνική ανοχή για τα ΛΟΑΤ+ άτομα που ζουν σε σχέσεις χωρίς νομική ένωση όπως ο γάμος και μοιράζονται μια κοινή ζωή με παιδιά ή χωρίς αντανακλώντας τη χαμηλή εκτίμηση της κουβανικής κοινωνίας στο θεσμό του γάμου. Για παράδειγμα, η Μαριέλα Κάστρο κατά την διάρκεια προτάσεων αλλαγών στον Οικογενειακό Κώδικα το 2007, είπε: «Πολλά ομόφυλα ζευγάρια μου ζήτησαν να επισπεύσω την ψήφιση του γάμου (δεν εννοεί τον ισότιμο γάμο με γονεϊκά δικαιώματα) αφού στη Κούβα δεν είναι τόσο σημαντικός όσο η οικογένεια. Έτσι, τουλάχιστον μπορούμε να έχουμε ατομικά και κληρονομικά δικαιώματα» (Voss, 2008, Στο: Browne, 2018). Ωστόσο, τα ΛΟΑΤ+ άτομα της έρευνας της Browne (2018) τόνισαν την ανάγκη θέσπισης του ισότιμου γάμου για να μπορούν να προστατεύσουν νομικά τη σχέση τους και τα οικογενειακά τους δικαιώματα σε περίπτωση θανάτου, κληρονομιάς και παιδιών αλλά και για να έχουν ίση πρόσβαση στους κοινωνικούς θεσμούς.

Συνεχίζοντας τη σύντομη αναδρομή στα ΛΟΑΤ+ δικαιώματα, η Κούβα το 2014 θεσπίζει νόμους κατά των διακρίσεων, που σχετίζονται με τον σεξουαλικό προσανατολισμό και τη ταυτότητα φύλου στο χώρο εργασίας ενώ με το νέο Σύνταγμα του 2019 και το Ποινικό Κώδικα του 2022 η νομοθεσία κατά των διακρίσεων επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής (Malta et al. 2019). Στο Σύνταγμα του 2019, επίσης, ανανεώθηκε και η αναφορά στις οικογένειες και τον θεσμό του γάμου με έναν αόριστο τρόπο χωρίς να αναφέρεται βιολογικό ή κοινωνικό φύλο κατοχυρώνοντας ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να κάνουν οικογένεια ανεξάρτητα από τη δομή της και ο γάμος είναι ένας «κοινωνικός και νομικός θεσμός» μεταξύ των συζύγων, και όχι μεταξύ άνδρα και γυναίκας,

όπως παλαιότερα (Figueroa, 2022). Επιπλέον, κατοχυρώνονται η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η ισότητα έναντι του νόμου ανεξαρτήτως φύλου, χρώματος, εθνικότητας, ταυτότητας φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού (Καλτσώνης, 2019; ILGA World Database, 2022). Ωστόσο, το άρθρο 68 του Συντάγματος αναφερόμενο στον ομόφυλο γάμο, συγκέντρωσε κατά πλειοψηφία αρνητικές γνώμες ως προς τη θέσπιση του και ως εκ του τούτου η κυβέρνηση το απέσυρε ενώ θα το έθετε αργότερα, στο πλαίσιο της αναθεώρησης του οικογενειακού κώδικα (Καλτσώνης, 2019).

«Τα δικαιώματα όμως δεν θα έρθουν μόνα τους» όπως λέει η μητέρα του Paulo Cesar, του πρώτου παιδιού στην Κούβα, του οποίου το πιστοποιητικό γέννησης αναγράφει και τις δύο μητέρες του. Ο Paulo, γιος της Dachelys, Κουβανής ψυχολόγου, και της Hope, Αμερικανίδας ανθρωπολόγου, γεννήθηκε στη Φλόριντα τον Μάιο του 2019. Σύμφωνα με τον κουβανικό νόμο τα παιδιά που γεννιούνται στο εξωτερικό από Κουβανούς πολίτες έχουν δικαίωμα στην ιθαγένεια (Susana Hernández Martín, 2021). Όπως αφηγούνται οι μητέρες, στο περιοδικό Q de Cuir²⁰, προέβησαν σε μια διαδικασία τρεισήμισι ετών, πρωτόγνωρη για το κουβανικό προξενείο στις ΗΠΑ και το κουβανικό υπουργείο Εξωτερικών και για πολλές άλλες υπηρεσίες που αναγκάστηκαν να αναζητήσουν βοήθεια και καθοδήγηση. Όμως, όπως λένε, κατάφεραν κάτι πολύ σημαντικό και ελπιδοφόρο για την ΛΟΑΤ+ κουβανική κοινότητα τη δεδομένη χρονική στιγμή. Την έγκριση για τη έκδοση του πιστοποιητικού γέννησης έδωσε το Υπουργείο Δικαιοσύνης της Κούβας, το οποίο διαπίστωσε την ενεργό συμμετοχή και των δύο μητέρων στην εγκυμοσύνη και τον τοκετό και την χαρακτήρισαν υπόθεση διπλής μητρότητας. Σε συνδυασμό με την αναθεώρηση του Συντάγματος περί προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να σχηματίσουν οικογένεια και της ισότητας έναντι του νόμου ανεξαρτήτως ταυτότητας φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού, οι νομικοί εργαζόμενοι του Μητρώου Πολιτών της Κούβας έπρεπε να βρουν αποτελεσματικές λύσεις προς όφελος του παιδιού έως ότου θεσπιστούν οι κατάλληλες διαδικασίες. Έτσι, ο Paulo Cesar γίνεται το πρώτο παιδί στη Κούβα που έχει δύο μητέρες με αναγνωρισμένη νομική σχέση.

²⁰ Είναι το πρώτο ηλεκτρονικό περιοδικό από - και για - τα άτομα της ΛΟΑΤ+ κουβανικής κοινότητας, <https://qdecur.com/>

Εικόνα: Ο Paulo Cesar με τις μητέρες του. Φωτογράφος: Claudio Peláez Sordo, Στο Susana Hernández Martín (2021)

Με την αναθεώρηση, λοιπόν, του Οικογενειακού Κώδικα αλλά και του Ποινικού Κώδικα το 2022, οι «κατάλληλες διαδικασίες» έγιναν πραγματικότητα και τα ΛΟΑΤ+ Δικαιώματα έκαναν ένα εκπληκτικό άλμα αφού μεταξύ άλλων κατοχυρώνονται τα παρακάτω σύμφωνα με τη ILGA World Database (2022):

- Απαγόρευση υποκίνησης μίσους βάσει ταυτότητας φύλου
- Προστασία κατά των διακρίσεων, βίας και παρενόχλησης βάσει του σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου στην Υγεία, τη Εκπαίδευση, την Εργασία και τη Στέγαση.
- Ποινική επιβάρυνση στα εγκλήματα μίσους βάσει του σεξουαλικού προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου
- Νομιμοποίηση των ομόφυλων γάμων και συμφώνων συμβίωσης
- Νομιμοποίηση της κοινής τεκνοθεσίας και της τεκνοθεσίας από δεύτερο γονέα από ομόφυλα ζευγάρια

Η Υπεράσπιση των ΛΟΑΤ+ Δικαιωμάτων

Το Εθνικό Κέντρο για τη Σεξουαλική Αγωγή (Centro Nacional de Educación Sexual / CENESEX)

Το 1977 η κυβέρνηση ίδρυσε την Εθνική Ομάδα Εργασίας για τη Σεξουαλική Αγωγή (GNTES) για να προωθήσει ένα πανεθνικό πρόγραμμα σεξουαλικής αγωγής μέσω των σχολείων και μέσων ενημέρωσης το οποίο μετονομάστηκε σε Κουβανικό Εθνικό Κέντρο για τη Σεξουαλική Αγωγή (CENESEX) το 1989 και συχνά αναφέρεται ως η μετεξέλιξη της

Κουβανικής Γυναικείας Ομοσπονδίας (FMCC) (Smith & Padula, 1996; Hamilton, 2012). Το κεντρικό πρόσωπο του CENESEX είναι η Mariela Castro Espín, κόρη του Raul Castro (αδερφός του Fidel Castro) και της Vilma Espín, εμβληματικής φιγούρας και ιδρύτριας της Κουβανικής Γυναικείας Ομοσπονδίας (FMCC) (ο.π.). Η Mariela Castro Espín λαμβάνει πολύ συχνά τα εύσημα για την γενικότερη πρόοδο των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων στην Κούβα. Πολλά ερωτηθέντα ΛΟΑΤ+ άτομα στην έρευνα της Browne (2018), για παράδειγμα, αποδίδουν τις θετικές αλλαγές που ένωσαν τα τελευταία δέκα χρόνια στην κοινωνική και πολιτιστική αποδοχή λόγω του σκληρού αγώνα του CENESEX.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το φεμινιστικό κίνημα και ο φεμινιστικός λόγος στην εκπαίδευση και τη κοινωνία της Κούβας έχει συμβάλλει στην σταδιακή απελευθέρωση από στερεοτυπικές αντιλήψεις περί φύλου και σεξουαλικότητας (Ellis, 1999; Kirk, 2011) και ειδικότερα το έργο της Vilma Espín έχει αποτελέσει έμπνευση για την Mariela Castro Espín (Kirk, 2011). Είναι σημαντικό να μη παραλειφθεί, όπως εξηγεί η Kirk (2011), ότι η φεμινιστική ιδεολογία της Κούβας είναι μοναδική, καθώς αποτελεί ένα μείγμα παραδοσιακών παγκόσμιων φεμινιστικών αξιών αλλά και επαναστατικής ιδεολογίας. Το CENESEX είναι κυρίως το αποτέλεσμα της συνεργασίας αυτού του αναπτυσσόμενου φεμινισμού στην Κούβα και των εκπαιδευτικών διεργασιών. Ένα τέτοιο παράδειγμα (εκπαιδευτικών διεργασιών), είναι εκείνο του 1979, όταν το CENESEX ως GNTES ακόμη, δημοσιεύει την ισπανική εκδοχή του βιβλίου «Man and Woman in Intimacy» του Γερμανού συγγραφέα Siegfried Schnabl (Kirk, 2011). Στο 10^ο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου με τίτλο «Homosexuality of Women and Men» ο Siegfried Schnabl (1977), παρουσιάζει τη ποικιλομορφία της σεξουαλικότητας και καλεί τους αναγνώστες να αναγνωρίσουν τα ομοφυλόφιλα άτομα ως μέλη της κοινωνίας με ίσα δικαιώματα. Εκτυπώνονται περίπου 27.000 αντίτυπα και μερικές χιλιάδες διαμοιράζονται στους εργαζόμενους του Υπουργείου Δημόσιας Υγείας όπως γιατρούς, ψυχολόγους κ.α. (Leiner, 1994, Στο: Kirk, 2011).

Μπορεί, λέει η Browne (2018), να ήταν μία εξόφθαλμη προσπάθεια να επανορθώσει για το ομοφοβικό παρελθόν αλλά είναι γεγονός πως μέχρι σήμερα, το CENESEX έχει πραγματοποιήσει διάφορες εκστρατείες υποστήριξης των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤ+ Κουβανών: ομάδες υποστήριξης τρανς ατόμων και λεσβιών, εκστρατείες εκπαίδευσης για το HIV/AIDS σε όλη την Κούβα, άσκηση πίεσης στο κουβανικό κοινοβούλιο για τη νομιμοποίηση της επιβεβαιωτικής επέμβασης φύλου και την αναγνώριση δικαιωμάτων μη ετερόφυλων ζευγαριών (Hamilton, 2012). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι παρόλη τη μη θεσμική αναγνώριση του γάμου των ομόφυλων ζευγαριών, στο CENESEX διενεργούνται άτυπες τελετές γάμων ομόφυλων ζευγαριών για πολλά χρόνια (ο.π.). Επίσης, ως εκπαιδευτικό

κέντρο διαθέτει ειδικό τμήμα έρευνας και διδασκαλίας που εκδίδει το δωρεάν περιοδικό «Sexología y Sociedad» κάθε έξι μήνες, με στόχο τη διάδοση επιστημονικών εργασιών για τη σεξουαλικότητα, τη σεξουαλική υγεία και τα σεξουαλικά δικαιώματα.

Συνολικά, το CENESEX αποτελεί σημαντική πηγή ενημέρωσης και μάθησης για τους/τις Κουβανούς/ές σχετικά με όλες τις πτυχές της σεξουαλικότητας και του φύλου (Browne, 2018). Το κέντρο συμμορφώνεται με τους διεθνείς κανόνες, τις Συμβάσεις του ΟΗΕ και τις διάφορες συμφωνίες συμπεριλαμβανομένης της CEDAW²¹ και άλλων, και έχει λάβει θέσεις άμεσα επικριτικές προς την κυβέρνηση όταν δεν έχει υποστηρίξει τα ΛΟΑΤ+ δικαιώματα (Kirk 2011). Ωστόσο, ο ακτιβισμός που διεξάγει είναι κρατικά πλαισιωμένος (το CeneSEX είναι κυβερνητικό όργανο που υπάγεται στο Υπουργείο Δημόσιας Υγείας), όπως αναφέρει η Sánchez (2023). Και θέτει σημαντικά ερωτήματα: «Όταν υπάρχει σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ κυβέρνησης και πολιτών, ποια μεριά θα υπερασπιστούν οι κυβερνητικοί θεσμοί; [...] Ίσως μέσω του κράτους να είναι πιο βιώσιμος ο δικαιωματικός αγώνας αλλά αν τα θεσμικά όργανα κάνουν λάθος όπως έχει συμβεί στο παρελθόν;»

Ο ΛΟΑΤ+ «Ακτιβισμός»

Η ακτιβιστική δράση όπως αυτή νοηματοδοτείται στις δυτικές κοινωνίες δεν υφίσταται στο κουβανικό πλαίσιο. Στην Κούβα ο αγώνας για τα σεξουαλικά δικαιώματα δεν ήταν καρπός ενός ομοφυλοφιλικού κινήματος, όπως σε άλλα μέρη του κόσμου (Sánchez, 2023). Ο ΛΟΑΤ+ ακτιβισμός είναι ως, επί ο πλείστον, κρατικά ελεγχόμενος. Αν και υπάρχουν οι συμμετοχικοί μηχανισμοί, όπως έχει προαναφερθεί, αυτοί είναι θεσμοθετημένοι, πράγμα που σημαίνει ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο στα πλαίσια μιας κυβερνητικής, μαζικής ή διαπιστευμένης οργάνωσης πολιτών (Sánchez, 2023). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ακτιβιστές απαγορεύεται να συναθροίζονται, να συναποφασίζουν για τη ατζέντα της ομάδας τους και να την προωθούν μέσω εκστρατειών και με επιστολές στα ανώτερα όργανα της κυβέρνησης. Όπως θα αναφερθεί παρακάτω, κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων και του δημοψηφίσματος για τον Οικογενειακό Κώδικα διοργανώθηκαν πολλές καμπάνιες από διάφορες ομάδες ΛΟΑΤ+ ακτιβιστών, έγινε τεράστια προσπάθεια προώθησης του ΝΑΙ και ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης της κοινωνίας γύρω από τα ΛΟΑΤ+ ζητήματα, ενώ γενικότερα έχουν ασκήσει έντονη πίεση επί χρόνια για την ισότιμη μεταχείριση και κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους. Ωστόσο, δεν υπάρχει αυτό-οργανωμένος ανεξάρτητος ακτιβισμός, οι ομάδες δρουν υπό την έγκριση του Κράτους και υπό τη σκέπη επίσημων φορέων (πχ CENESEX). Σε αντίθεση

²¹ <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cedaw>

περίπτωση διακινδυνεύουν πιθανές νομικές κυρώσεις όπως για παράδειγμα, το 2019 που δεν δόθηκε κρατική έγκριση για τη πραγματοποίηση της πορείας για τα ΛΟΑΤ+ Δικαιώματα, η οποία γίνεται και χρηματοδοτείται από το CENESEX κάθε χρόνο από το 2008. Τότε, πολλά άτομα αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν την πορεία και όσα συμμετείχαν, τελικά συνελήφθησαν (Efe, 2019; López-Tomás, 2019, Στο: Machin, 2023). Βαλε τον νομο Ley de Asociaciones

Υπάρχει γενικότερα ένας κρατικός σκεπτικισμός για τον ανεξάρτητο ακτιβισμό που συχνά έρχεται σε αντιπαράθεση με την κυβέρνηση. Κάποιες ανεξάρτητες πρωτοβουλίες, αναφέρει η Sánchez (2023), απονομιμοποιούνται επειδή ενισχύονται οικονομικά από το εξωτερικό, κυρίως από το Μαϊάμι, για να δημιουργήσουν σκοπίμως κριτική στην κουβανική κυβέρνηση. Τα τελευταία χρόνια, όμως, έχει ξεκινήσει μια συζήτηση για το ποιο είναι το μέλλον του ΛΟΑΤ+ κινήματος στο νησί. Μία από επισημάνσεις που κάνει η προκαταρκτική έρευνα του Machin (2023) για τις σχέσεις του ΛΟΑΤ+ ακτιβισμού με το κράτος, είναι η ανάγκη να δοθεί χώρος έκφρασης στα «αντιφρονούντα»²² ΛΟΑΤ+ άτομα, τις οργανώσεις και εκπροσώπους τους από την επίσημη πολιτική εξουσία καθώς είναι απαραίτητη η συνεισφορά τους για μία πιο συμπεριληπτική πολιτική.

Η παγκόσμια ιστορία, ούτως ή άλλως, έχει δείξει ότι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, αλλαγές στη δημόσια πολιτική έχουν, κυρίως, επιτευχθεί λόγω της κινητοποίησης των κοινωνικών κινημάτων και εκστρατειών διαμαρτυρίας (della Porta&Diani, 2010). Παρομοίως, τα κοινωνικά κινήματα έχουν βοηθήσει στον εκδημοκρατισμό και την συμπερίληψη συμμετοχικών προσεγγίσεων στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες (ο.π.π.).

Ο νέος Οικογενειακός Κώδικας της Κούβας

Το περιεχόμενο, συνοπτικά

Όπως αναφέρεται και στην εισαγωγή του Κώδικα (Código de las Familias, 2022), το περιεχόμενο του δεν θα είχε αυτή τη μορφή χωρίς τη συνεισφορά και τον αγώνα της Vilma Espín Guillois, Προέδρου της Ομοσπονδίας Κουβανών Γυναικών που «έδωσε τη ζωή της, ως αληθινή παιδαγωγός, στην προσπάθεια να επιτύχει τη μεγαλύτερη δικαιοσύνη για όλους τους ανθρώπους και να κάνει πραγματικότητα το όραμα του José Martí²³, για την επίτευξη μιας

²² Με τον όρο αυτό, ο ερευνητής εννοεί εκείνα τα άτομα που θέλουν να κάνουν ανεξάρτητο ακτιβισμό

²³ Ο José Martí αγωνίστηκε για την ανεξαρτησία της Κούβας από την Ισπανία, περισσότερο στο (The Editors of Encyclopædia Britannica, 2024)

κοινωνίας χωρίς καμία απολύτως διάκριση». Οι αρχές, λοιπόν, που διέπουν τον νέο Κώδικα βασίζονται στην αξιοπρέπεια και τον ανθρωπισμό ως υπέρτατες αξίες και περιλαμβάνουν τα παρακάτω:

- Ισότητα και μη διάκριση,
- πολυφωνία,
- ατομική και συλλογική ευθύνη,
- αλληλεγγύη,
- κοινωνικο-συναισθηματικότητα (socio-affectivity),
- επιδίωξη της ευτυχίας,
- ισότητα (equity),
- ευνοϊκότητα (favorability),
- σεβασμό,
- το βέλτιστο συμφέρον των παιδιών και των εφήβων,
- σεβασμό των επιθυμιών και των προτιμήσεων των ηλικιωμένων, και ατόμων με αναπηρία,
- την ισορροπία μεταξύ δημόσιας τάξης και της αυτονομίας στα οικογενειακά θέματα, και
- την οικογενειακή πραγματικότητα.

Συνολικά, αναγνωρίζει την ισότητα στον γάμο και θεσπίζει το δικαίωμα όλων των ανθρώπων στην τεκνοθεσία (όπως στην Αργεντινή, τη Βραζιλία, την Κολομβία, την Κόστα Ρίκα και την Ουρουγουάη). Περιλαμβάνει ζητήματα φύλου και ενδοοικογενειακής βίας και ορίζει όλα τα θέματα που σχετίζονται με τις διακρίσεις και τη βία στο οικογενειακό περιβάλλον και απαιτούν επείγουσα προστασία. Κατοχυρώνει ένα ευρύ φάσμα δικαιωμάτων και εγγυήσεων για τα άτομα με αναπηρίες και τους ηλικιωμένους (όπως το δικαίωμα να αποφασίζουν πού και με ποιον θα είναι). Αναλύει τους άξονες φροντίδας και προστασίας των ανηλίκων σε περιπτώσεις διαζυγίου ή χωρισμού και σε καταστάσεις καταστροφής. Ο Κώδικας ενσωματώνει, επίσης, τη ρητή απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ταυτότητας και σεξουαλικού προσανατολισμού. Προστατεύει τα οικογενειακά σχήματα που δεν απορρέουν από δεσμούς αίματος ή γάμου, όπως δεσμοί λόγω τεκνοθεσίας ή κοινωνικο-συναισθηματικών γονεϊκών σχέσεων, ενώ παράλληλα διευρύνει τα δικαιώματα στα πολυγονεϊκά οικογενειακά σχήματα. Επίσης, προστατεύει τους θετούς πατέρες και τις θετές μητέρες, δίνει τη δυνατότητα θέσπισης διαφόρων οικονομικών συμφωνιών εντός του γάμου (κοινού, ξεχωριστού ή μεικτού περιουσιακού καθεστώτος) (Άρθρο 221), απαγορεύει τους γάμους ανηλίκων και αναγνωρίζει

την οικιακή εργασία και φροντίδα ως συνεισφορά στα έξοδα της οικογενειακής εστίας (Άρθρο 216).

Ο Αντιπρόεδρος της Εθνικής Ένωσης Νομικών της Κούβας και ένας από τους συντάκτες του νομικού εγγράφου, αναφερόμενος στο νέο οικογενειακό δίκαιο, καθιστά σαφές ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ταυτότητα φύλου, το χρώμα του δέρματος, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και η κατάσταση της αναπηρίας δεν πρέπει να είναι κατηγορίες που καθορίζουν αν είμαστε καλύτεροι ή χειρότεροι άνθρωποι, ούτε επιδιώκει να επιβάλει σε κανένα άτομο πώς πρέπει να είναι η οικογένειά του, αλλά θεσπίζει κανόνες σεβασμού και ισότητας για όλους τους ανθρώπους (Gladys Leidys Ramos López, 2022).

Οι Οικογένειες του νέου Κώδικα

Πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό του νέου Οικογενειακού Δίκαιου είναι η εστίαση στην ποικιλομορφία των οικογενειών. Ο ίδιος ο τίτλος του το επιβεβαιώνει: «Código de las Familias», «Ο Κώδικας των Οικογενειών». Αναγνωρίζει τις διαφορετικές μορφές οικογενειακής οργάνωσης, και τις βασίζει σε σχέσεις στοργής που δημιουργούνται μεταξύ συγγενών, ανεξάρτητα από τη φύση της συγγένειας, καθώς και μεταξύ συζύγων ή συναισθηματικών συντρόφων.

Στο ΤΙΤΛΟ III του πρώτου Κεφαλαίου του Κώδικα εντοπίζεται ο ορισμός και οι πηγές συγγένειας. Σύμφωνα με αυτό, η συγγένεια ορίζεται ως η έννομη σχέση που υπάρχει μεταξύ δύο προσώπων²⁴ που τα καθιστά μέλη της ίδιας οικογένειας και μπορεί να πηγάζει από: 1. Τους γονεϊκούς δεσμούς ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο έχουν προσδιοριστεί 2. Τον γάμο 3. Την συναισθηματική ένωση που έχει κατοχυρωθεί νομικά. Αναγνωρίζεται η αιματοσυγγένεια, η συγγένεια που απορρέει από την τεκνοθεσία, η εξ αγχιστείας συγγένεια ενώ στο Άρθρο 21 εντοπίζεται η κοινωνικο-συναισθηματική συγγένεια. Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνικο-συναισθηματική συγγένεια βασίζεται στη βούληση και τη συμπεριφορά μεταξύ ανθρώπων που συνδέονται συναισθηματικά με μια σταθερή και διαρκή σχέση με την πάροδο του χρόνου που μπορεί να δικαιολογήσει μια σχέση και αναγνωρίζεται κατ' εξαίρεση από το αρμόδιο δικαστήριο. Με την αναγνώριση της απορρέουν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις (Άρθρο 23&24) με την αιματοσυγγένεια.

Στο Τίτλο IV του πρώτου Κεφαλαίου, καθορίζονται οι γονεϊκοί δεσμοί. Κατοχυρώνονται με τέσσερις τρόπους: 1. Την τεκνοποίηση από την οποία απορρέει η αιματοσυγγένεια 2. Την τεκνοθεσία 3. Την χρήση μεθόδων υποβοηθούμενης αναπαραγωγής

²⁴ Εδώ, όπως και στα παρακάτω άρθρα δεν υπάρχει έμφυλος περιορισμός

και την εκφρασμένη βούληση να απορρέει η μητρότητα ή η πατρότητα μέσω αυτής 4. Τη δικαστική αναγνώριση των κοινωνικο-συναισθηματικών γονεϊκών δεσμών (Στο Άρθρο 53 αναφέρεται ο τρόπος απόδειξης αυτών). Στη συνέχεια από το Άρθρο 55 έως και 59, περιγράφεται η εξαιρετική περίπτωση της πολυγονεϊκότητας:

Ο Κώδικας τονίζει ότι κατά γενικό κανόνα τα παιδιά έχουν δύο γονεϊκούς δεσμούς. Ωστόσο, η ύπαρξη ενός γονεϊκού δεσμού προσδιορίζει τη μονογονεϊκότητα και με τη παρουσία περισσότερων από δύο γονεϊκών δεσμών αναγνωρίζεται η εξαιρετική περίπτωση της πολυγονεϊκότητας. Πιο συγκεκριμένα κατά το Άρθρο 57 η πολυγονεϊκότητα κατοχυρώνεται νομικά όταν: 1. Στην περίπτωση της χρήσης της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής το ζευγάρι και το τρίτο πρόσωπο (που συμμετέχει είτε με γενετικό υλικό είτε με παρένθετη κύηση) συμφωνούν από κοινού και οι τρεις να αναλάβουν γονεϊκό ρόλο 2. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, βασισμένη σε ένα από κοινού πλάνο ζωής, όπου υπάρχει ο σκοπός σύλληψης παιδιών από πάνω από δύο άτομα. Στο Άρθρο 58 και 59 προβλέπονται οι «ξαφνικές» ή μεταγενέστερες²⁵ αιτίες πολυγονεϊκότητας όπως οι μεταγενέστεροι κοινωνικοσυναισθηματικοί γονεϊκοί δεσμοί ή η τεκνοθεσία παιδιού γεννημένου σε προγενέστερο χρόνο από τη παρούσα νομική σχέση εντός της οποίας ζητείται να γίνει.

Συμπερασματικά, το νέο Οικογενειακό Δίκαιο αναγνωρίζει την ποικιλομορφία των οικογενειών και τις διαφορετικές μορφές οικογενειακής οργάνωσης εισάγοντας στο νομικό κείμενο τους κοινωνικοσυναισθηματικούς δεσμούς και τους ποικίλους τρόπους που οι γονεϊκοί δεσμοί δημιουργούνται. Διευρύνει την έννοια της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, της τεκνοθεσίας και των γονεϊκών δεσμών που μπορεί να απορρέουν από αυτά. Αν, σίγουρα, κάτι αναδεικνύεται από το περιεχόμενο του νέου Οικογενειακού Κώδικα είναι μια εν εξελίξει προσπάθεια αποδόμησης της ετεροκανονικής οικογένειας.

Η διαδικασία σύνταξης, διαβούλευσης και ψήφισης του Κώδικα

Η αρχική σύνταξη και οι τροποποιήσεις

Τον Απρίλιο του 2019, η ψήφιση - μέσω δημοψηφίσματος- του νέου Συνταγματικού Δικαίου, από την πλειοψηφία του κουβανικού λαού, προέβλεπε την αναθεώρηση του Οικογενειακού Κώδικα ως αποτέλεσμα της ευρείας λαϊκής διαβούλευσης και δημοψηφίσματος που θα προκηρύξει η Εθνοσυνέλευση της Λαϊκής Εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την 11^η μεταβατική διάταξη του νέου Συντάγματος και

²⁵ Ερμηνεία δική μου

«Με βάση τα αποτελέσματα της Λαϊκής Διαβούλευσης που πραγματοποιήθηκε, η Εθνοσυνέλευση της Λαϊκής Εξουσίας θα αποφασίσει, εντός δύο ετών από την έναρξη ισχύος του Συντάγματος, την έναρξη της διαδικασίας λαϊκής διαβούλευσης και δημοψηφίσματος για το σχέδιο Οικογενειακού Κώδικα, που πρέπει να περιλαμβάνει τον τρόπο σύστασης του γάμου» (Constitución de la Republica, 2019).

Όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο λόγος μη κατοχύρωσης του ισότιμου γάμου στο Σύνταγμα αποτέλεσαν οι αντίθετες απόψεις, ενός μέρους του πληθυσμού, στο άρθρο 68, τις οποίες ανέλυσαν η επιτροπή και οι βουλευτές και συναίνεσαν να διερευνηθεί περαιτέρω (Liset García, 2022). Τρεις μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 2019 συγκροτήθηκε μια προσωρινή ομάδα εργασίας υπό τον συντονισμό του Υπουργείου Δικαιοσύνης που αποτελούταν από αναγνωρισμένους εμπειρογνώμονες, το Ανώτατο Λαϊκό Δικαστήριο (Tribunal Supremo Popular), τον Γενικό Εισαγγελέα της Δημοκρατίας, το Υπουργείο Δημόσιας Υγείας, το Υπουργείο Εξωτερικών, την Εθνική Οργάνωση Συλλογικών Δικηγορικών Γραφείων, την Εθνική Ένωση Νομικών της Κούβας, την Ομοσπονδία Κουβανών Γυναικών (la Federación de Mujeres Cubanas), το Εθνικό Κέντρο για Σεξουαλική Αγωγή (Centro Nacional de Educación Sexual), το Εθνικό Γραφείο Στατιστικής και Πληροφοριών και τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αβάνας, η οποία συνέταξε τις προτάσεις και τροποποίησε 20 φορές το προκαταρκτικό σχέδιο του Οικογενειακού Κώδικα. Περίπου δύο χρόνια αργότερα, στις 22 Μαρτίου 2021, με τη συμφωνία αριθ. 149, το Συμβούλιο της Επικρατείας ενέκρινε την Επιτροπή - αποτελούμενη από βουλευτές και εκπροσώπους διαφόρων κοινωνικών και μαζικών φορέων και οργανώσεων - που θα μελετούσε, τροποποιούσε και ενέκρινε, εν τέλει, τη 22^η έκδοση αυτού του προκαταρκτικού σχεδίου ώστε να ξεκινήσει μια διαδικασία εξειδικευμένων διαβουλεύσεων για την τελειοποίηση του περιεχομένου του (Cubadebate, 2021). Σχετικά με την αρμόδια επιτροπή, ΛΟΑΤ+ ακτιβιστές από την Οργανωτική επιτροπή της εκστρατείας «Todos los Derechos Para Todas Las Personas» απέστειλαν επιστολή²⁶ προς το κοινοβούλιο με αίτημα να δημοσιευθούν τα ονόματα των ατόμων της επιτροπής καθώς και ο χρόνος που έχουν για να παρουσιάσουν το έγγραφο. Ομοίως, ζητήσανε από την αρμόδια επιτροπή να λάβει υπόψιν της μια σειρά από σημαντικά ζητήματα όπως²⁷: 1. Την αναγνώριση του συνταγματικού δικαιώματος κάθε ανθρώπου να δημιουργήσει οικογένεια ανεξαρτήτως σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου

²⁶ Στο άρθρο αυτό: https://diariodecuba.com/cuba/1620044459_30839.html, επισημαίνεται η δράση της ακτιβιστικής ομάδας

²⁷ <https://web.archive.org/web/20210409193644/https://afroatenas.org/2021/04/carta-a-la-asamblea-nacional-del-poder-popular/>

και την προστασία όλων των μορφών οικογενειών 2. Εξασφάλιση της πρόσβασης των ατόμων στο γάμο και την de facto ένωση, χωρίς διάκριση βάσει σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου ή άλλων αιτιών διάκρισης· λαμβάνοντας υπόψη ότι η οικογένεια μπορεί να συσταθεί με βάση νομικούς ή κοινωνικοσυναισθηματικούς δεσμούς, όπως ορίζεται στο άρθρο 81 του Συντάγματος της Δημοκρατίας της Κούβας 3. Εξασφάλιση της πρόσβασης των ατόμων στη τεκνοθεσία και την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, χωρίς διάκριση σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου ή άλλων αιτιών διάκρισης 4. Να ισχυροποιηθούν οι κοινωνικοσυναισθηματικοί δεσμοί έναντι της αιματοσυγγένειας 5. Να δημιουργηθούν ασφαλείς διαδικασίες για τα παιδιά στις περιπτώσεις είτε διοικητικών είτε δικαστικών αποφάσεων 6. Θέσπιση μηχανισμών για την πρόληψη όλων των εκδηλώσεων βίας που αφορούν οικογένειες αλλά και για την προστασία των θυμάτων κ.α.

Τον Νοέμβρη του 2021, το προσχέδιο του νέου Οικογενειακού Κώδικα ήταν ήδη στη 23^η έκδοση του, πολύ πιο πλούσια και βαθύτερη, αποτέλεσμα της επεξεργασίας και ανάλυσης περισσότερων από 500 προτάσεων που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια των εξειδικευμένων διαβουλεύσεων, που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου του 2021 σε 47 ιδρύματα και οργανισμούς σε όλη τη χώρα όπως οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, επιστημονικές εταιρείες, συλλογικότητες που εκπροσωπούν διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, μεταξύ των οποίων θρησκευτικές, ατόμων με αναπηρία κ.α. Έγιναν συνολικά 389 παρεμβάσεις, με πολύ καλά μελετημένες προτάσεις, πράγμα που σήμαινε ότι, από τα συνολικά 483 άρθρα της 23^{ης} έκδοσης που προέκυψαν από τη διαδικασία αυτή, μόνο 192 παρέμειναν αμετάβλητα δηλαδή ενσωματώθηκε το 60% των προτάσεων (Ana María Álvarez Tabío Albo, Yamila González Ferrer, Leonardo B. Pérez Gallardo, 2023).

Αφού συζητήθηκε και εγκρίθηκε μια νέα έκδοση από την Εθνοσυνέλευση της Λαϊκής Εξουσίας τον Δεκέμβριο του 2021, εγκρίθηκε η σύγκληση λαϊκής διαβούλευσης μεταξύ Φεβρουαρίου και Απριλίου 2022.

Εικόνα: <http://www.cubadebate.cu/noticias/2021/11/17/codigo-de-las-familias-que-cambio-tras-las-consultas-especializadas/>

Η λαϊκή διαβούλευση

Για τη διαδικασία της λαϊκής διαβούλευσης, καθορίστηκαν περισσότερα από 78.000 σημεία συνάντησης σε επίπεδο εκλογικής περιφέρειας, όπου θα πραγματοποιούνταν οι διαβουλεύσεις. Τα άτομα, με δικαίωμα ψήφου, μπορούσαν να υποβάλουν τις προτάσεις τους γραπτώς στο σημείο συνάντησης όπου ανήκαν ή να τις φέρουν ταυτοποιημένες και να τις παρουσιάσουν προφορικά. Οι πολίτες μπορούσαν, επίσης, να καταθέσουν τις προτάσεις με email και μέσω μίας online εφαρμογής που σχεδιάστηκε γι' αυτό, ωστόσο δεν υποκαθιστούσε την ανάγκη της δια ζώσης συμμετοχής τους γι' αυτό και έγινε μεγάλη προσπάθεια να λάβει κάθε ψηφοφόρος την πρόσκληση να συμμετάσχει στο αντίστοιχο σημείο συνάντησης.

Για την ομαδοποίηση των προτάσεων, καθορίστηκαν τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με τον αντίκτυπό τους στο κείμενο. 1. Τροποποίηση: Προτείνεται η αλλαγή, προσθήκη ή/και διαγραφή λέξης ή/και φράσης χωρίς να αλλοιώνεται η συνοχή του κειμένου 2. Προσθήκη: Προσθέστε μια νέα ιδέα που δεν αντικατοπτρίζεται στο έγγραφο γράφοντας μια παράγραφο 3. Διαγραφή: Καταργήστε τουλάχιστον μία ολόκληρη παράγραφο 4. Αμφιβολία: Όταν η πρόθεση κάποιων αποσπασμάτων του κειμένου δεν είναι ξεκάθαρη, ενώ προστέθηκε η κατηγορία “Υπέρ/Υποστηρικτής”(Supportive) (Dinella García Acosta, Ania Terrero, Ismael Francisco, 2021; Gladys Leidys Ramos López, 2022).

Συνολικά, συγκροτήθηκαν 12.513 περιφερειακές εκλογικές επιτροπές, 109 ειδικές δυνάμεις, αυτές των Επαναστατικών Ενόπλων Δυνάμεων (FAR) και του Υπουργείου Εξωτερικών της Κούβας (MINREX) καθώς και βοηθητικές ομάδες επεξεργασίας πληροφοριών σε δημοτικό επίπεδο αποτελούμενες από νομικούς και εκλογικούς εμπειρογνώμονες και δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην εκπαίδευση όλων των εμπλεκόμενων μελών της διαδικασίας για την εγγύηση της επιτυχίας της (ο.π.). Το Εθνικό Εκλογικό Συμβούλιο (CEN) ήταν το υπεύθυνο όργανο για την οργάνωση, τη διεύθυνση και την επίβλεψη της διαβούλευσης (DemoAmlat, 2022b). Στόχος, όπως ανέφερε η πρόεδρος του CEN, ήταν να συγκεντρωθούν όλες οι προτάσεις των ψηφοφόρων όπως παρουσιάζονται, τονίζοντας ότι οι επιτροπές δεν είχαν την εξουσία να παρέμβουν σε αυτές (Gladys Leidys Ramos López, 2022). Σημείωσε ότι δε θα γίνονταν συζητήσεις επί των διαφωνιών στη συνάντηση διαβούλευσης, η οποία θα συνιστούσε ένα κανάλι επικοινωνίας και κοινοποίησης των προτάσεων των πολιτών. Για να διασφαλιστεί η διαφάνεια και ο έλεγχος της διαδικασίας, 1.428 επόπτες και 27.891 συνεργάτες θα βρίσκονταν σε ετοιμότητα σε όλη τη χώρα (ο.π.).

Όσον αφορά τη διαδικασία σε αριθμούς, η συμμετοχή υπολογίστηκε σε 6.481.207 ψηφοφόροι, ποσοστό 75,93% επί του συνόλου. Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 79.192 συναντήσεις, εκ των οποίων 1.159 αποστολές στο εξωτερικό. Σε αυτές τις συναντήσεις έγιναν 336.595 παρεμβάσεις και 434.860 προτάσεις ενσωματώθηκαν. Από τις συναντήσεις στις εργατικές και φοιτητικές συλλογικότητες ελήφθησαν συνολικά 73.211 προτάσεις. Από αυτές τις προτάσεις, το 61,96% λήφθηκε υπόψιν του σχεδίου του οικογενειακού κώδικα (Ana María Álvarez Tabío Albo et al., 2023 ; Oscar Figueredo Reinaldo , Dinella García Acosta , Lissett Izquierdo Ferrer , Abel Padrón Padilla, 2022).

Κατά την διάρκεια των διαβουλεύσεων, πολλές καμπάνιες/εκστρατείες στήθηκαν από ΛΟΑΤ+ ακτιβιστικές ομάδες για τη προώθηση του ΝΑΙ, μοιράστηκαν αυτοκόλλητα, μπροσούρες, crowd funding για τις εκτυπώσεις, συνελεύσεις των ομάδων για προγραμματισμό δράσεων και αντι-δράσεων στον αυξανόμενο φονταμενταλισμό κ.α. (Susana Hernández Martín, 2021).

Εικόνες από το Martín S. H. (2021, December). Q de Cuir. No 11, 21-24.
<https://qdecur.com/revistas-pdf/>

Εικόνες από το Céspedes L.R. (2022, July). Q de Cuir. No 12, 10-17.
<https://qdecur.com/revistas-pdf/>

Με τη λήξη της τρίμηνης διαβούλευσης, η νομοπαρασκευαστική επιτροπή πραγματοποίησε αυστηρή μελέτη και ανάλυση μέσα από πολυήμερες συζητήσεις, συζήτησε τις προτάσεις και πέτυχε την εσωτερική συνοχή του σχεδίου, παρουσιάζοντας στις 22 Ιουλίου 2022 τη 25^η εκδοχή του με την τροποποίηση του 49,15% του συνολικού περιεχομένου της 24^{ης} εκδοχής που είχε τεθεί σε λαϊκή διαβούλευση. Με την έγκριση της Εθνοσυνέλευσης τέθηκε σε λαϊκό δημοψήφισμα στις 18 Σεπτεμβρίου 2022 στις διπλωματικές αποστολές της Κούβας στο εξωτερικό και στις 25 Σεπτεμβρίου 2022 στην εθνική επικράτεια (Ana María Álvarez Tabío Albo et al., 2023 ; Oscar Figueredo Reinaldo , Dinella García Acosta , Lissett Izquierdo Ferrer , Abel Padrón Padilla, 2022).

Κριτικές που ασκήθηκαν στην ίδια τη διαδικασία της λαϊκής διαβούλευσης περιλαμβάνουν: την αναφορά σε ελεγχόμενες συζητήσεις όπου οι πολίτες υποβάλλουν τις προτάσεις τους χωρίς δεσμευτικό χαρακτήρα για την κυβέρνηση, σε ένα νομοσχέδιο που είχε προηγουμένως εγκριθεί από τις κρατικές δομές εξουσίας (DemoAmlat, 2022a) καθώς και τη

μη ύπαρξη ανεξάρτητων οργάνων ελέγχου, μηχανισμών παρακολούθησης ή σαφών κριτηρίων που να δικαιολογούν την υιοθέτηση, τροποποίηση ή κατάργηση των προτάσεων, οπότε συνολικά δεν μπορούν να εγγυηθούν ότι ο νέος Κώδικας κατέχει την αληθινή συναίνεση των πολιτών (Jesus Delgado Valery, 2022; Acevedo, 2022). Επιπλέον, η διαδικασία, επικρίθηκε για τον πολιτικό προσηλυτισμό των δημοτικών εκλογικών αρχών και των νομικών που με συνεχή τρόπο και χρησιμοποιώντας τη θέση τους ως μοναδικοί εγγυητές της διαδικασίας, επηρέαζαν και έπειθαν τους πολίτες να συμφωνήσουν σε θέματα σχετικά με τον υπό διαβούλευση κώδικα (DemoAmlat, 2022b). Ταυτόχρονα, η παρουσία αστυνομίας και μελών της κρατικής ασφάλειας ερμηνεύτηκε ως εμπόδιο στην πλήρη διαφάνεια και ελεύθερη έκφραση των πολιτών στη διαδικασία (οπ.π.).

Ο Θρησκευτικός πανικός

Η πιο έντονη και οργανωμένη «αντιπολίτευση» προήλθε από Χριστιανικές – Καθολικές ομάδες, Μεθοδιστές και Ευαγγελιστές. Η ισχυρή αντιπαράθεση, όπως καταγράφει ο δημοσιογράφος Santana Ailynn Torres, ξεκινά το 2018 εν μέσω συζητήσεων για το νέο κουβανικό σύνταγμα. Στις 28 Ιουνίου του ίδιου έτους, αρκετές θρησκευτικές οργανώσεις, συμπεριλαμβανομένης της Ευαγγελικής Πεντηκοστιανής Εκκλησίας «Συνελεύσεις του Θεού», των συνελεύσεων των Ανατολικών και Δυτικών Βαπτιστών, της Ευαγγελικής Ένωσης της Κούβας και της Μεθοδιστικής Εκκλησίας της Κούβας, δημοσίευσαν μια ανοιχτή επιστολή καταδικάζοντας τον γάμο ομόφυλων ζευγαριών. Η επιστολή ανέφερε ότι «ο γάμος είναι αποκλειστικά η ένωση μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας» και ήταν γεμάτη με θρησκευτικό φονταμενταλισμό όπως αναφέρει ο δημοσιογράφος. Το έγγραφο επέκρινε επίσης την «ιδεολογία του φύλου» και τόνιζε τις ιδέες της αναγέννησης, της μετάνοιας καθώς και του ρόλου του κομμουνισμού, της Σοβιετικής Ένωσης, της Κίνας, του Βιετνάμ και της Βόρειας Κορέας στο κουβανικό σύνταγμα. Κι άλλες δηλώσεις με παρόμοια θέματα είχαν γίνει με τη μορφή δράσεων στο δρόμο, φυλλάδια, αυτοκόλλητα και πρωτοβουλίες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που προωθούσαν το «πρωτότυπο σχέδιο» της αποκλειστικά ετεροφυλόφιλης οικογένειας.

Τον Μάιο του 2021, σε κοινοποίηση τους, σε πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης, η Ευαγγελική Πεντηκοστιανή Εκκλησία της Κούβας «Συνελεύσεις του Θεού» παρέθεσε τις θέσεις της σχετικά με το προς ψήφιση Οικογενειακό Δίκαιο. Σύμφωνα με αυτή (Asambleas de Dios de Cuba, 2021), αναγνωρίζουν: τον Λόγο του Θεού ως τον μόνο αλάνθαστο, τη δημιουργία από τον Θεό δύο αποκλειστικά φύλων, τον μονογαμικό ετερόφυλο γάμο μεταξύ

άνδρα και γυναίκα, την μοιχεία ως αμάρτημα, τον θεσμό της οικογένειας ως θεμέλιο της κοινωνίας και την επιρροή αυτής στη διαμόρφωση των επόμενων γενεών. Ταυτόχρονα, απορρίπτουν την ταμπέλα της ομοφοβίας για την υπεράσπιση της ηθικής συμπεριφοράς στην οικογένεια, την εκκλησία και την κοινωνία προσθέτοντας ότι δεν απορρίπτουν τους ομοφυλόφιλους. «Αντίθετα, και σε εκπλήρωση της θείας εντολής, τους αγαπάμε, τους προσευχόμαστε και τους κηρύττουμε το Ευαγγέλιο», θεωρούν την ιδεολογία του φύλου επιβεβλημένη που προπαγανδίζεται σε όλα τα μέσα μαζικής ενημέρωσης χωρίς να έχει ψηφιστεί, απορρίπτουν «την έννοια του φύλου ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, που έρχεται σε αντίθεση με τη δυαδική δομή της ανθρώπινης σεξουαλικότητας, που είναι χαραγμένη στο DNA του είδους μας», απορρίπτουν «Ανώμαλες σεξουαλικές πρακτικές που προκαλούν κάθε είδους προσωπικές διαταραχές, οικογενειακή αποσύνθεση και κοινωνική υποβάθμιση». Τον ίδιο μήνα, κατά τη διάρκεια της ίδια εκστρατείας η ίδια θρησκευτική ομάδα συλλέγει 140.000 υπογραφές²⁸ και παγώνει το Κρατικό Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Σεξουαλικής Αγωγής με Προσέγγιση για το Φύλο και τα Σεξουαλικά και Αναπαραγωγικά Δικαιώματα στο Εθνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα μέχρι νεωτέρας.

Παρομοίως, κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων, θρησκευτικές οργανώσεις/ομάδες εξέφρασαν με πολλούς τρόπους την αντίθεση τους στο τότε προσχέδιο του κώδικα. Συγκεκριμένα, εκκλησιαστικοί λειτουργοί κυκλοφόρησαν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παραπλανητικές πληροφορίες (με εικόνες, δημοσιεύσεις, μπροσούρες κ.α.) με το περιεχόμενο του προτεινόμενου νόμου να χειραγωγείται για να προωθηθεί η διατήρηση όσων θεσπίζονται στον Κώδικα του 1975. Για παράδειγμα, ως υποστηρικτές της διατήρησης της έννοιας του γάμου, όπως ορίζεται στο άρθρο 2 του Κώδικα του 1975, ως ένωση άνδρα και γυναίκας και σε πλήρη αντίθεση με τον ορισμό του γάμου στον νέο Κώδικα ως ένωση δύο ατόμων, παρουσίαζαν το σχετικό άρθρο παραμορφωμένα χαρακτηρίζοντας το, μεταξύ άλλων, ως η εξάλειψη του μοναδικού τρόπου φυσικής και συναισθηματικής αναπαραγωγής και τον σεξουαλικό προσανατολισμό ως ένα “γούστο” που δεν μπορεί να νομοθετηθεί (DeFacto, 2022). Με τη σειρά τους, η Σύμβαση των Ελεύθερων Βαπτιστών της Κούβας, η Σύμβαση των Βαπτιστών της Ανατολικής Κούβας και η Συνέλευση των Βαπτιστών της Δυτικής Κούβας εξέδωσαν – στις 24 Φεβρουαρίου 2022 – μια κοινή δήλωση υπογεγραμμένη από τους προέδρους τους στην οποία τόνισαν ότι δεν υποστηρίζουν την πολιτική ένωση μεταξύ άτομα του ίδιου βιολογικού φύλου (elTOQUE Jurídico, 2022). Σχετικές ανησυχίες εξέφραζαν ανά

²⁸ <https://www.evangelicodigital.com/latinoamerica/20109/a-la-escuela-pero-sin-ideologia-de-genero-recoge-140000-firmas-en-cuba>

καιρούς και άλλες θρησκευτικές ομάδες όπως η επισκοπή του Ciego de Ávila, η Διάσκεψη των Καθολικών Επισκόπων της Κούβας, η Ευαγγελική Πεντηκοστιανή εκκλησία «Συνελεύσεις του Θεού» και άλλες, ενώ υπήρξαν και θρησκευτικές ομάδες που, συνολικά, αγκάλιασαν και υποστήριξαν την κατοχύρωση των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων (οπ.π.).

Το δημοψήφισμα

Διάφορα μέσα μαζικής ενημέρωσης αναφέρουν²⁹ ότι, αυτό το δημοψήφισμα ήταν μια άνευ προηγουμένου δημοκρατική άσκηση στην Κούβα, καθώς για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας διεξήχθη δημοψήφισμα για έναν νόμο αφού μέχρι στιγμής έχουν πραγματοποιηθεί μόνο συνταγματικά δημοψηφίσματα.

Ο Homero Acosta Álvarez, γραμματέας της Εθνοσυνέλευσης της Λαϊκής Εξουσίας (ANPP), σε συνομιλία με την εφημερίδα Granma επισημαίνει: «Ο κόσμος είναι αυτός που έχει τον τελευταίο λόγο. Εάν ο λαός δεν ψηφίσει υπέρ του Κώδικα δεν θα τεθεί ποτέ σε ισχύ κι αν έχει ήδη εγκριθεί από τη Βουλή, ως εκ τούτου θα συνεχίσουμε με αυτόν του 1975» (Gladys Leidys Ramos López, 2022c). Για την προώθηση του «Ναι», πριν τη διενέργεια του δημοψηφίσματος, η κυβέρνηση χρησιμοποίησε στο έπακρο τις δυνατότητες των μέσων ενημέρωσης, συμπεριλαμβανομένων μεταξύ άλλων διαφημιστικών σποτ στο ραδιόφωνο, την τηλεόραση και το Youtube, εντυπωσιακές διαφημιστικές πινακίδες στους δρόμους, κρατικά οργανωμένες διαδηλώσεις αλλά και tweets από τον πρόεδρο Miguel Diaz-Canel, ο οποίος παρουσίαζε την ψήφο του «ναι» ως ψήφο «υπέρ της δημοκρατίας και της επανάστασης» (Frank & Sherwood, 2022).

Εδώ, αξίζει να επισημανθεί ότι πρόσβαση σε δεδομένα (mobile internet) κινητής τηλεφωνίας στην Κούβα είναι διαθέσιμη μόλις από το 2018 μέσω της κρατικής εταιρείας τηλεπικοινωνιών (Empiresa de Telecomunicaciones de Cuba S.A. (Etecsa)). Πριν από αυτό, η πρόσβαση στο Διαδίκτυο στην Κούβα ήταν ακριβή και σχετικά σπάνια, όπως εξηγούν οι Justin Grandinetti & Marie Elizabeth Eszenyi (2018), διαθέσιμη σε συγκεκριμένα εγκεκριμένα σημεία (π.χ. πλατείες, ξενοδοχεία, καφέ κ.α.), μέσω ασύρματων hotspot επί πληρωμής ανά

²⁹ <https://peoplesdispatch.org/2022/09/17/cuba-prepares-for-referendum-on-progressive-family-code/>
<https://www.commondreams.org/news/2022/09/26/unprecedented-democratic-exercise-cubans-approve-inclusive-family-code>
<https://www.periodico26.cu/index.php/en/cuba-news-2/10078-referendum-in-cuba-is-being-held-with-transparency-and-truthfulness>

ώρα. Συνεπώς, η πρόσβαση στην πληροφορία γενικότερα, η έκφραση και επιρροή στα και από τα δίκτυα κοινωνικής ενημέρωσης ήταν παράγοντες ενίσχυσης του επικοινωνιακού έργου από όλες τις πλευρές.

Εικόνα³⁰: Havana, Cuba, September, 2022. Alexandre Meneghin, (Βλέπε Frank&Sherwood, 2022)

Τα social media χρησιμοποιήθηκαν πολύ και από τους ψηφοφόρους, στα οποία κοινοποιούσαν την πρόθεση ψήφου τους χρησιμοποιώντας διάφορα hashtags όπως #YoVotoSi, #CodigoSi, #TodosLosDerechosParaTodasLasFamilias, #TodosLosDerechosParaTodasLasPersonas εκφράζοντας την υποστήριξή τους αλλά και με hashtags όπως #YoVotoNo, #CodigoNo εκφράζοντας την αντίθεσή τους με τον νέο Κώδικα. Από την ανασκόπηση στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, διακρίνεται μία προσπάθεια πόλωσης των ψηφοφόρων που περισσότερο σχετίζεται με την έγκριση του καθεστώτος, παρά με το περιεχόμενο του νόμου. Ο Ραφαέλ Ερνάντεθ, ένας από τους κορυφαίους πολιτικούς στοχαστές της Κούβας και συντάκτης του περιοδικού Temas, αναφέρθηκε σε συνέντευξή του σε αυτή τη πολιτικοποίηση του κώδικα ως μία προσπάθεια πόλωσης της εθνικής κατάστασης, νιώθοντας, όμως, αισιόδοξος ότι η ψήφος των Κουβανών θα εκφράσει, τελικά, το συμφέρον τους

³⁰ Στη πρώτη φωτογραφία αριστερά πάνω απεικονίζεται μια διαφημιστική πινακίδα στην Αβάνα της Κούβας που γράφει "Για τις κουβανικές οικογένειες, η ψήφος σας μετράει!". Η δεύτερη, κάτω αριστερά αποτελεί στιγμιότυπο από μια κρατικά οργανωμένη διαδήλωση υπέρ του δημοψηφίσματος στην Αβάνα. Στη τρίτη φωτογραφία στα δεξιά, ένα παιδί κρατά ένα πανό που γράφει "#ΚώδικαςΝαι" προωθώντας τη ψήφο υπέρ του οικογενειακού κώδικα.

(Frank&Sherwood, 2022). Ταυτόχρονα, δημοσιογράφος της «14ymedio» - ηλεκτρονική εφημερίδα της Yoani Sanchez - εκτιμούσε ότι ένα ποσοστό των ψήφων του δημοψηφίσματος θα είχε τιμωρητικό χαρακτήρα προς το κράτος, μία οργή, όπως την χαρακτήρισε, που θα συγχωνευόταν με την παραδοσιακή, ανδροκρατούμενη μάτσο-κουλτούρα και την ευαγγελική αντιπολίτευση ώστε να μη «περάσει» ο κώδικας (Frank&Sherwood, 2022). Την ημέρα του δημοψηφίσματος, ο πρόεδρος Miguel Diaz-Canel δήλωσε ότι είναι θεμιτό να υπάρξει τιμωρητική ψήφος και ανεξάρτητα από το αν το "ναι" ή το "όχι" κερδίσει, η ζύμωση σε ζητήματα διαφορετικότητας έχει συμβάλει θετικά στην κοινωνία (Reuters, 2022).

Το δημοψήφισμα ως μέσο νομιμοποίησης των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων δε φαίνεται να αγκαλιάστηκε από τον ΛΟΑΤ+ ακτιβιστικό πληθυσμό³¹. Καταρχάς γιατί, όπως υποστήριξαν, «Η κυβέρνηση επιδιώκει να χρησιμοποιήσει τη διαδικασία, στην οποία υπόκειται ο Κώδικας και τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται σε αυτόν, για να παρουσιαστεί η ίδια ως περιεκτική, δημοκρατική και προοδευτική, ενώ εγκρίνει σιωπηλά έναν Ποινικό Κώδικα που ποινικοποιεί σχεδόν κάθε διαφωνία». Κατά δεύτερον γιατί «...από τους 70 κανονισμούς που θα τροποποιηθούν στο πλαίσιο της διαδικασίας νομικής ενημέρωσης με το νέο Σύνταγμα, ο Οικογενειακός Κώδικας είναι ο μόνος που θα υποβληθεί σε δημοψήφισμα» και τρίτον γιατί «Τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν πρέπει να τίθενται σε δημοψήφισμα» (Lisney Romero Céspedes, 2022).

Το δημοψήφισμα ωστόσο διενεργήθηκε παρά τις αντιρρήσεις. Στις 25 Σεπτεμβρίου 2022, λοιπόν, 6.269.427 κουβανοί ψηφοφόροι προσέρχονται στις κάλπες, δηλαδή το 74,12% του συνόλου. Τα αναλυτικά αποτελέσματα κοινοποιούνται από το αρμόδιο όργανο, το Εθνικό Εκλογικό Συμβούλιο όπου σύμφωνα με αυτά (Consejo Electoral Nacional, 2022; Granma, 2022): Τα έγκυρα ψηφοδέλτια ήταν 5.909.385, ήτοι 94,25% - τα άκυρα ψηφοδέλτια ήταν 157.878, ήτοι 2,51%- τα λευκά ψηφοδέλτια ήταν 202.164, ήτοι 3,22%. Συνολικά, περίπου 1.959.097 ψηφοφόροι ψήφισαν Όχι, δηλαδή το 33,15%, και 3.950.288 ψηφοφόροι ψήφισαν Ναι, δηλαδή 66,85%. Με σχεδόν 67% εγκρίνεται με λαϊκό δημοψήφισμα ο Οικογενειακός Κώδικας.

³¹ <https://web.archive.org/web/20210409193644/https://afroatenas.org/2021/04/carta-a-la-asamblea-nacional-del-poder-popular/>

Εικόνα: Αποτελέσματα επίσημων ψηφοφοριών του Οικογενειακού Κώδικα (Granma, 2022)

Όπως σχολιάζει ο δημοσιογράφος Acevedo (2022), μπορεί για τον υπόλοιπο πλανήτη να φαίνεται ένας φυσιολογικός μέσος όρος (εννοεί το 74,12% ποσοστό συμμετοχής στο δημοψήφισμα) ωστόσο για την Κούβα που έχει συνηθίσει σε ποσοστά πάνω από 95%, η πτώση αυτή είναι αρκετά αισθητή. Και αν αθροίσουμε, σημειώνει ο ίδιος, τα άτομα που είπαν ξεκάθαρα «όχι» με τις ψήφους τους, αυτά που δεν πήγαν να ψηφίσουν (λίγο πάνω από 2 εκατομμύρια) αλλά και τα άκυρα ψηφοδέλτια, συνολικά 4.483.000 Κουβανοί «απέρριψαν» (με διαφορετικό τρόπο) την πρόταση του οικογενειακού κώδικα, πάνω δηλαδή από τους μισούς εγγεγραμμένους Κουβανούς. Πως ερμηνεύεται αυτή η, άνευ προηγουμένου, μη προσέλευση στις κάλπες;

Το δημοψήφισμα, λέει η δημοσιογράφος της κρατικής εφημερίδας Granma, Karima Oliva Bello (2022), έθεσε στη σκηνή του δημόσιου διαλόγου ζητήματα για τα οποία υπήρχαν αμέτρητα ταμπού, κενά και σιωπές για μεγάλο χρονικό διάστημα. Πίσω από το Όχι ή τις αποχές, αναφέρει, δεν κρύβεται μόνο η τιμωρία, όπως θέλουν να την παρουσιάζουν αλλά και η ετεροπατριαρχία, θεσμοθετημένη εδώ και αιώνες που εξακολουθεί να είναι παρούσα στην κοινωνία μας. Εκτιμάει ότι υπήρχαν εκείνοι που ψήφισαν Όχι, χωρίς να έχουν απαραίτητα θέση εναντίον του συστήματος ή της Κυβέρνησης, αλλά επειδή δεν κατάλαβαν ή δεν ταυτίστηκαν με το περιεχόμενο του εγγράφου. Ο Acevedo (2022), από την άλλη μεριά, υποστηρίζει ότι το ΟΧΙ θα είχε ξεκάθαρα κερδίσει με συντριπτική πλειοψηφία, αλλά ο βαθμός της προπαγάνδας, τα δημόσια πρόσωπα που συμμετείχαν στην εκστρατεία του ΝΑΙ, τα ελεγχόμενα κουβανικά μέσα ενημέρωσης, καθώς και η πίεση στους δημόσιους εργαζόμενους αποτέλεσαν παράγοντες επικράτησης του Ναι. Σε αντιπαράθεση αλλά και συμφωνία με αυτό,

κρατικές πηγές αναφέρουν ότι η επιτυχία του δημοψηφίσματος αποδίδεται «στο σύνολο του επικοινωνιακού έργου που κατάφερε να αυξήσει την ευαισθητοποίηση των πολιτών για το τι σημαίνουν τα ζητήματα που καλύπτονται από αυτόν τον Κώδικα και, ως εκ τούτου, οι άνθρωποι βρίσκονται σε καλύτερες συνθήκες ώστε, με μεγαλύτερη ευθύνη και γνώση, να ασκήσουν την ψήφο τους» (Gladys Leidys Ramos López, 2022).

Όμως, τα αποτελέσματα των μηχανισμών άμεσης δημοκρατίας δεν πρέπει να αναλύονται και να συγκρίνονται σαν να προέκυψαν απουσία ενός δεδομένου πλαισίου, τονίζει ο Raudiel Peña Barríos (2022). Όπως υποστηρίζει, το δημοψήφισμα έγινε εν μέσω δύσκολων συνθηκών για την κουβανική οικονομία και κοινωνία αναφέροντας μεταξύ άλλων τον υψηλό πληθωρισμό, την εμπορία βασικών προϊόντων μόνο σε καταστήματα με MLC³², την επισφάλεια των δημόσιων υπηρεσιών, την αύξηση του κόστους καθημερινής ζωής αλλά και την κατασταλτική διαχείριση των διαμαρτυριών της 11ης Ιουλίου 2021. Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος, υποστηρίζει, ανέδειξαν την έλλειψη νομιμοποίησης της κυβέρνησης και τη ολοένα πιο αποδυναμωμένη ικανότητα κινητοποίησης της καθώς, μετά από μια τόσο έντονη εκστρατεία μέσων ενημέρωσης υπέρ μόνο της θετικής ψήφου, η κυβέρνηση έχασε την υποστήριξη περισσότερων από 2 εκατομμυρίων ψηφοφόρων μεταξύ του δημοψηφίσματος του 2019 και του δημοψηφίσματος του 2022.

³² Το MLC («Moneda Libremente Convertible») είναι το επίσημο ψηφιακό νόμισμα της Κούβας που αντιστοιχεί 1 MLC = 1 USD. Λόγω αυτής της σταθερής αξίας, συχνά αναφέρεται απλώς ως "δολάρια".

Κουίρ Κριτική, Περιορισμοί και Συμπεράσματα

Πριν την άσκηση κριτικής και διεξαγωγής συμπερασμάτων θεωρώ σημαντικό να αναγνωρίσω τις ταυτότητες με τις οποίες επιχειρώ το προαναφερθέν. Η θεσιακότητα μου ως κουήρ λευκό άτομο, ευρωπαϊκής καταγωγής, κοινωνικοποιημένη μέσα σε ένα σύμπλεγμα εξουσιών, ετεροκανονικότητας, πατριαρχίας και καπιταλισμού διαπλέκεται με το αντικείμενο της έρευνας. Ειδικότερα δε, λαμβάνω υπόψιν την ταυτότητα μου ως άτομο που προσπαθεί να δημιουργήσει άλλη μία κουήρ οικογένεια σε ένα ελληνικό κράτος, που εργαλειοποιεί τα ΛΟΑΤ+ δικαιώματα για τα πολιτικά του συμφέροντα, αφήνοντας στην ανυπαρξία ανθρώπινες ζωές. Ταυτόχρονα όμως, «το προσωπικό είναι πολιτικό» κι ας γίνει αυτή μία προσπάθεια ριζοσπαστικής προσέγγισης της επιστημονικής έρευνας από μέρους μου.

Στη παρούσα εργασία, το «κουήρ» δεν χρησιμοποιήθηκε ως ένα θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση της περίπτωσης του οικογενειακού δικαίου της Κούβας. Συμπεριλαμβάνεται ως μία προσπάθεια ανάδειξης της κουήρ θεσιακότητας (και θεσιακότητας της ερευνήτριας) ως προς το τί θεωρείται – αν αυτό μπορεί να προσδιοριστεί τελικά - οικογένεια καθώς και τη δυσκολία να χωρέσουν αυτές οι οικογένειες στα στενά κουτάκια των νομικών κειμένων. Να αναδείξει τις ετεροκανονικές και ομοκανονικές αντιλήψεις του φύλου και της σεξουαλικότητας που οδηγούν αντίστοιχα στη νομική κατοχύρωση συγκεκριμένων μορφών συγγένειας και οικογένειας, αφήνοντας στην αορατότητα τις μη ετερο/ομόκανονικές μορφές οικογενειών, που το κράτος δεν μπορεί να ερμηνεύσει μέσα από τους νόμους του.

Η περίπτωση της Κούβας είναι μοναδικά πολύπλευρη και χρειάζεται να μελετηθεί μέσα στο δικό της μοναδικό κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό πλαίσιο. Αναγνωρίζω λοιπόν μερικούς περιορισμούς της παρούσας έρευνας εξηγώντας τους με μία κουήρ προσέγγιση. Καίριος περιορισμός είναι η απουσία εμπειρικής έρευνας ή έρευνας στο πεδίο για να στηρίξει ολιστικά και διαθεματικά την ερευνητική θεματική. Το κουήρ βίωμα δεν μπορεί να σκιαγραφηθεί μέσα από μία βιβλιογραφική ανασκόπηση και αμφισβητείται, ούτως ή άλλως, αν θα μπορούσε να γίνει στα πλαίσια μίας Διπλωματικής εργασίας με οποιαδήποτε μεθοδολογία. Οπωσδήποτε όμως, η έρευνα αυτή αναδεικνύει την ανάγκη περαιτέρω μελέτης των κουήρ δικαιωμάτων και οικογενειών στην Κούβα και ειδικότερα, πώς αυτά συνομιλούν με τη κρατική εξουσία, πώς νομιμοποιούνται, πώς υπάρχουν και ποιο είναι το μέλλον τους μετά τη ψήφιση του Οικογενειακού Κώδικα.

Στα πλαίσια, λοιπόν, της γνώσης που η παρούσα έρευνα μπόρεσε να συγκεντρώσει και αναγνωρίζοντας τους περιορισμούς της, καταλήγει στα εξής:

- Το περιεχόμενο του νέου Οικογενειακού Κώδικα της Κούβας αποτελεί αξιοζήλευτο παράδειγμα νομικής κατοχύρωσης ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων. Από την παρούσα έρευνα έγινε διακριτή η προσπάθεια του κουβανικού κράτους στη διάρκεια των χρόνων να φανεί αντάξια των επαναστατικών αρχών της και ενός οράματος για μία συμπεριληπτική κοινωνία. Είναι σημαντικό, ωστόσο, να ληφθεί υπόψιν ένας παράγοντας κινδύνου που αναδύεται: Η ταύτιση της νομιμοποίησης της επανάστασης και του πολιτικού συστήματος με τη νομιμοποίηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων όπως είναι τα ΛΟΑΤ+ Δικαιώματα.

- Το Κουβανικό κράτος χρησιμοποίησε αμφιλεγόμενους δημοκρατικούς μηχανισμούς για τη νομιμοποίηση μειονοτικών δικαιωμάτων. Αυτό εγείρει την ανησυχία περί αναπαραγωγής μοτίβων καταπίεσης των κουήρ οντοτήτων στη Κουβανική κοινωνία. Η Κουβανική κοινωνία χαρακτηρίζεται, ως επί το πλείστον, από πατριαρχικές (machismo) και ετεροκανονικές αντιλήψεις, παραδοχή που γίνεται από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη (Κράτος, Κοινωνία, Ακτιβιστές κ.ο.κ.). Η μετάθεση της ευθύνης της νομιμοποίησης των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων στη πλειοψηφία, είτε με τη μορφή δημοψηφίσματος είτε με μία διαδικασία συμμετοχικής διαβούλευσης αυτόματα τα καθιστά ως αντικείμενο προς αμφισβήτηση. Ταυτόχρονα, αφήνει ανοιχτό τον δρόμο για την [επικίνδυνη] πιθανότητα νομιμοποίησης της ετεροκανονικότητας με δημοκρατικά μέσα. Το συμπέρασμα αυτό δεν απορρίπτει τη συμμετοχική διαδικασία ως δημοκρατισμό μηχανισμό αλλά ως μέσο διαπραγμάτευσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων πόσο μάλλον μειονοτικών.

- Παρόλο που, συνολικά, το νέο Οικογενειακό Δίκαιο είναι εντυπωσιακά ΛΟΑΤ+ συμπεριληπτικό, δεν αποτινάζει συστήματα καταπίεσης όπως η ετεροκανονικότητα και ομοκανονικότητα. Χαρακτηριστική είναι η συμπερίληψη των πολυγονεϊκών σχημάτων και της κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας ως εξαιρετικές περιπτώσεις οι οποίες αφήνονται στην διακριτική μεταχείριση του δικαστικού σώματος. Από μία κουήρ αποαποικιοκρατική οπτική, οι κοινωνικοσυναισθηματικοί οικογενειακοί δεσμοί, τα πολυσυντροφικά, πολυγονεϊκά και σύνθετα οικογενειακά μορφώματα δεν είναι η εξαίρεση αλλά ανέκαθεν υπαρκτά και άξια νομικής και κοινωνικής νομιμοποίησης.

- Τέλος, ο Οικογενειακός κώδικας παρόλο ρητά απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω ταυτότητας και σεξουαλικού προσανατολισμού δεν αναγνωρίζει ξεκάθαρα την ποικιλομορφία των ταυτοτήτων φύλου των ατόμων που δημιουργούν οικογένειες καθιστώντας τον σισ-κανονικό. Συνεπώς, όπως διεκδικεί και ο χώρος της κουβανικής ακτιβιστικής σκηνής- η ενσωμάτωση ενός Ολοκληρωμένου Νόμου για την Ταυτότητα Φύλου, ο οποίος θα ρυθμίζει και θα αναγνωρίζει τις ταυτότητες των τρανς ατόμων και εκείνων με μη δυαδικές εκφράσεις

φύλου, είναι αναγκαίος. Καθώς επίσης, αναγκαία είναι η ενημέρωση (update) του Ψηφίσματος 126 του 2008 που αναφέρεται στη δημιουργία εθνικής στρατηγικής για την ολοκληρωμένη φροντίδα των τρανς ατόμων.

Επιπρόσθετα, η ανασκόπηση ανέδειξε πολυεπίπεδα ζητήματα που η παρούσα εργασία ψηλάφισε αλλά δεν κατάφερε να αναπτύξει παραπάνω. Συνεπώς, τα παρακάτω, μεταξύ άλλων, προτείνονται για περαιτέρω μελέτη και έρευνα:

- Την επίδραση του οικονομικού ιστορικού υποβάθρου και οικονομικού αποκλεισμού της Κούβας στη διαμόρφωση των οικογενειακών σχημάτων, της κατ' επέκταση της κουήρ ή μη νοσηματοδότησής τους και τη πρόοδο των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων στη χώρα.
- Την ενδεχόμενη σύνδεση του αποικιοκρατικού παρελθόντος της Κούβας και της αφάνισης των κουήρ αυτόχθονων πληθυσμών κατά τη διάρκεια αυτής, με την βαθιά ριζωμένη ομοτρανσφοβία και τον ετεροσεξισμό της κοινωνίας.
- Τη σχέση κράτους-εκκλησίας στην Κούβα και πώς επιδρά στην καταπίεση ή μη των ΛΟΑΤ+ δικαιωμάτων.

Κλείνοντας με ένα προσωπικό σχόλιο, τα ΛΟΑΤ+ δικαιώματα και η κουήρ ύπαρξη δεν είναι στατικά και αμετάβλητα και δεν περιορίζονται στα στενά κουτάκια του νόμου όπως κατασκευάζεται. Ταυτόχρονα, οι ανάγκες κοινωνικής και νομικής προστασίας είναι μεταβλητές, συνεχόμενες και τόσο ρευστές όσο η σεξουαλικότητα και η ταυτότητα φύλου. Τα νομοθετικά όργανα (απογυμνωμένα από τον εξουσιαστικό μανδύα τους) μέσω δημοκρατικών διαδικασιών και μηχανισμών πρέπει να είναι σε συνεχή αλληλεπίδραση και με ανοιχτά κανάλια με την κοινωνία (μέσω των κοινωνικών του θεσμών) ώστε να τροποποιεί, αναθεωρεί, μεταρρυθμίζει τη νομοθεσία από τα κάτω προς τα πάνω. Η ουτοπία της προηγούμενης πρότασης δεν μπορεί να καταστεί δυνατή σε ένα ετεροπατριαρχικό, καπιταλιστικό και νεοφιλελεύθερο πλαίσιο. Γι' αυτό ίσως παραμείνει και ουτοπία, μια κουήρ ουτοπία.

Βιβλιογραφία

- Acevedo, F. (2022). My Take from Cuba's Referendum. Havana Times. <https://havanatimes.org/opinion/my-take-from-cubas-referendum/>
- Acosta, N., (2010). Fidel Castro takes blame for 1960s gay persecution. Reuters. <https://www.reuters.com/article/idUSTRE67U4JE/>
- Aguila Sánchez, J. C. (2023). El activismo sexopolítico en Cuba: Apuntes para un debate. GénEroos. Revista De investigación Y divulgación Sobre Los Estudios De género, 1(1), 314–332. <https://doi.org/10.53897/RevGenEr.2023.01.11>
- Aguirre, B. E. (2002). Social Control in Cuba. Latin American Politics and Society, 44(02), 67–98. doi:10.1111/j.1548-2456.2002.tb00206.x
- Allahar, A. L. (1994). WOMEN AND THE FAMILY IN CUBA: A STUDY ACROSS TIME. Humboldt Journal of Social Relations, 20(1), 87–120. <http://www.jstor.org/stable/23262643>
- Ana María Álvarez Tabío Albo, Yamila González Ferrer, Leonardo B. Pérez Gallardo. (2023). El Código de las Familias a un año de su aprobación. Cubadebate. <http://www.cubadebate.cu/especiales/2023/09/25/el-codigo-de-las-familias-a-un-ano-de-su-aprobacion/>
- Arguelles, L., & Rich, B. R. (1984). Homosexuality, Homophobia, and Revolution: Notes toward an Understanding of the Cuban Lesbian and Gay Male Experience, Part I. Signs, 9(4), 683–699. <http://www.jstor.org/stable/3173617>
- Asambleas de Dios de Cuba. (2021). Declaración oficial acerca del matrimonio y la familia. Facebook. https://www.facebook.com/AsambleasDeDiosCuba/posts/805727643650511?fbclid=IwAR2xD8ir4Ma4KMqAT0uo_JuO43Syi_T26Ngfy2YxnTsiNxBy3847pMcqB0
- Azicri, M. (1980). The Institutionalization of the Cuban State: A Political Perspective. Journal of Interamerican Studies and World Affairs, 22(3), 315–344. <https://doi.org/10.2307/165492>

- Bauer, Heike (2014) Burning sexual subjects: books, homophobia and the Nazi destruction of the Institute of Sexual Sciences in Berlin. In: Partington, G. and Smyth, A. (eds.) Book Destruction from the Medieval to the Contemporary. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, pp. 17-33. ISBN 9781137367655.
- Bayarre Vea HD, Álvarez Lauzarique ME, Pérez Piñero JS, Almenares Rodríguez K, Rodríguez Cabrera A, Pría Barros MC, et al. (2018). Enfoques, evolución y afrontamiento del envejecimiento demográfico en Cuba. *Rev Panam Salud Publica*;42:e21. <https://doi.org/10.26633/RPSP.2018.21>
- Benedikter, T. (2012). Direct Democracy and Linguistic Minorities in Switzerland and South Tyrol- A Comparison. Στο Wilfried Marxer & BERNARD Liechtenstein (Επιμ.), *Direct Democracy and Minorities* (σσ.106-122). Springer VS. DOI 10.1007/978-3-531-94304-6
- Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI). (2022). Country Report — Cuba. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. <https://bti-project.org/en/reports/country-report/CUB>
- Board of Immigration Appeals. (1990). 20 I&N Dec. 819, In the Matter of Toboso-Alfonso. <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2012/08/14/3222.pdf>
- Braithwaite, D. O., Bach, B. W., Baxter, L. A., DiVerniero, R., Hammonds, J. R., Hosek, A. M., Willer, E. K., Wolf, B. M. (2010). Constructing family: A typology of voluntary kin. *Journal of Social and Personal Relationships*, 27(3), 388–407. doi:10.1177/0265407510361615
- Browne, E. (2018). Lesbian and bisexual women in Cuba: family, rights, and policy. *Gender & Development*, 26(1), 71–87. doi:10.1080/13552074.2018.1429090
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, J. (2004). “Is Kinship Always Already Heterosexual?” in *Undoing Gender* (pp: 102–30). New York: Routledge

- Butler, J. (2004). Gender trouble , New York and London: Routledge
- Butler, J. (2009). Η ψυχική ζωή της εξουσίας. Θεωρίες καθυπόταξης, μτφρ. Μπέτζελος Τασος. Αθήνα: Πλέθρον
- Carsten, J. (2023). Kinship. History & Society. Britannica. <https://www.britannica.com/topic/kinship/Descent-theory>
- Céspedes L.R. (2022, July). Q de Cuir. No 12, 10-17. <https://qdecuir.com/revistas-pdf/>
- Chathukulam, Jos & Joseph, Manasi. (2023). Cuba Family Code Towards the Democratisation of Family and Society. https://www.researchgate.net/publication/367561026_Cuba_Family_Code_Towards_the_Democratisation_of_Family_and_Society
- Código de las Familias, Ley No. 156. (2022). https://www.gacetaoficial.gob.cu/sites/default/files/goc-2022-o99_0.pdf
- Consejo Electoral Nacional. (2022). PARTES DEL CONSEJO ELECTORAL NACIONAL SOBRE EL DESARROLLO DEL REFERENDO DEL CÓDIGO DE LAS FAMILIAS. ASAMBLEA NACIONAL DEL PODER POPULAR. <https://www.parlamentocubano.gob.cu/index.php/noticias/partes-del-consejo-electoral-nacional-sobre-el-desarrollo-del-referendo-del-codigo-de-las>
- Constitución de la Republica, Gaceta Oficial No. 5. (2019). GOC-2019-406-EX5. <https://www.gacetaoficial.gob.cu/es/gaceta-oficial-no-5-extraordinaria-de-2019>
- Corrales, Javier. (2015). “The Politics of LGBT Rights in Latin America and the Caribbean: Research Agendas.” European Review of Latin American and Caribbean Studies 100: 53-62.
- Corrales, Javier. (2017). “Understanding the Uneven Spread of LGBT Rights in Latin America and the Caribbean, 1999-2013.” Journal of Research in Gender Studies 7 (1): 2017.
- Corrales, Javier. (2020). “The Expansion of LGBT Rights in Latin America and the Backlash.” In The Oxford Handbook of Global LGBT and Sexual Diversity

Politics edited by Michael J. Bosia, Sandra M. McEvoy, and Momin Rahman.
Oxford: Oxford University Press. DOI:
10.1093/oxfordhb/9780190673741.013.14.

Council of Europe. (χ.χ.). About participatory democracy.
<https://www.coe.int/en/web/participatory-democracy/about-participatory-democracy>

Cubadebate. (2021). Disponible anteproyecto del Código de las Familias.
<http://www.cubadebate.cu/noticias/2021/09/15/disponible-anteproyecto-del-codigo-de-las-familias-pdf/>

Day G. L. (2019). The Saga of the Gay Mariel Boatlift Refugees, PHILADELPHIA GAY NEWS. <https://epgn.com/2019/01/31/the-saga-of-the-gay-mariel-boatlift-refugees/>

DeFacto, (2022). DESINFORMACIONES SOBRE EL NUEVO CÓDIGO DE LAS FAMILIAS. <https://eltoque.com/desinformaciones-sobre-el-nuevo-codigo-de-las-familias>

Della Porta, D. & Diani, M. (2010). Κοινωνικά Κινήματα: Μία Εισαγωγή. S. I. Spheriades (Ed.). Εκδόσεις Κριτική

DemoAmlat, (2022a). Informe de Enero 2022 del Observatorio Legislativo de Cuba. <https://demoamlat.com/reporte-del-observatorio-legislativo-de-cuba-enero-2022/>

DemoAmlat, (2022b). Informe-sobre-monitoreo-de-la-Consulta-Popular-del-Codigo-de-las-Familias. <https://demoamlat.com/wp-content/uploads/2022/05/PDF-Informe-sobre-monitoreo-de-la-Consulta-Popular-del-Codigo-de-las-Familias-en-Cuba.pdf>

Dinella García Acosta, Ania Terrero, Ismael Francisco, (2021). ¿Cómo será el proceso de consulta popular del nuevo Código de las Familias?. Cubadebate. <http://www.cubadebate.cu/noticias/2021/12/19/como-sera-el-proceso-de-consulta-popular-del-nuevo-codigo-de-las-familias/>

- Domínguez, M. I., & Furio, V. (2009). Cuban Social Policy: Principal Spheres and Targeted Social Groups. *Latin American Perspectives*, 36(2), 81–94. <http://www.jstor.org/stable/27648181>
- Doney, J. R., (2011). Majority Tyranny or Minority Power? Impact of Direct Democracy on Same-Sex Relationship Rights. Undergraduate Honors Capstone Projects. 77. <https://digitalcommons.usu.edu/honors/77>
- Elisabeth Alber (2012). Ethnic Governance and Direct Democracy: Perils and Potential. Στο Wilfried Marxer & Bendern Liechtenstein (Επιμ.), *Direct Democracy and Minorities* (σσ.74-87). Springer VS. DOI 10.1007/978-3-531-94304-6
- Ellis, J. (1999). Homosexuality in Cuba: Revolution within the Revolution. *Greenleft.news*. <https://www.greenleft.org.au/content/homosexuality-cuba-revolution-within-revolution>
- elTOQUE Jurídico, (2022). LA OPOSICIÓN OFICIAL DE LA IGLESIA AL CÓDIGO DE LAS FAMILIAS. <https://eltoque.com/la-oposicion-oficial-de-la-iglesia-al-codigo-de-las-familias>
- Ember, Carol R., Anj Droë, and Danielle Russell. (2022). “Residence and Kinship” in C. R. Ember, ed. *Explaining Human Culture*. Human Relations Area Files <https://hrf.yale.edu/ehc/summaries/residence-and-kinship>
- Fernandes E. R. & Arisi B. M. (2017). *Gay Indians in Brazil: Untold Stories of the Colonization of Indigenous Sexualities*. Cham, Switzerland: Springer International Publishing
- Figuerola A.C., (2022). Rice and Beans with a Side of Queer: Socio-Legal Developments in the Cuban LGBTQ+ Community, 28 *Wm. & Mary J. Women & L.* 421. <https://scholarship.law.wm.edu/wmjowl/vol28/iss2/6>
- Fischer, N. L. (2013). SEEING “STRAIGHT,” Contemporary Critical Heterosexuality Studies and Sociology: An Introduction. *The Sociological Quarterly*, 54(4), 501–510. <http://www.jstor.org/stable/24581871>

- Frank, M. & Sherwood, D. (2022). Cuba uses media blitz to promote 'yes' vote on new LGBT-friendly laws. Reuters. <https://www.reuters.com/world/americas/cuba-uses-media-blitz-promote-yes-vote-new-lgbt-friendly-laws-2022-09-23/>
- Freeman, F. (2007). Queer Belongings: Kinship Theory and Queer Theory. In George E. Haggerty, Molly McGarry (eds), *A Companion to Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, and Queer Studies* (pp: 293-314). Blackwell Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1002/9780470690864.ch>
- Fruhstorfer, A., & Hudson, A. (2022). Majorities for Minorities: Participatory Constitution Making and the Protection of Minority Rights. *Political Research Quarterly*, 75(1), 103-117. <https://doi.org/10.1177/1065912920984246>
- Garwood, E. (2016). Reproducing the Homonormative Family: Neoliberalism, Queer Theory and Same-sex Reproductive Law. *Journal of International Women's Studies*, 17(2), 5-17. Available at: <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol17/iss2/2>
- Gladys Leidys Ramos López, (2022a). Popular discussion of Cuba's new Families Code set to begin. Granma. <https://en.granma.cu/cuba/2022-01-31/popular-discussion-of-cubas-new-families-code-set-to-begin>
- Gladys Leidys Ramos López. (2022b). Código de las familias: uno de los textos más modernos de esta naturaleza. Granma. <https://www.granma.cu/pensar-en-gr/2022-03-08/codigo-de-las-familias-uno-de-los-textos-mas-modernos-de-esta-naturaleza-08-03-2022-22-03-15>
- Gladys Leidys Ramos López. (2022c). SOBRE EL CÓDIGO DE LAS FAMILIAS, EL PUEBLO TIENE LA ÚLTIMA PALABRA. <https://www.parlamentocubano.gob.cu/index.php/noticias/sobre-el-codigo-de-las-familias-el-pueblo-tiene-la-ultima-palabra>
- Gontijo, F. S., Arisi, B. M., & Fernandes, E. R. (2021). Queer Natives in Latin America: Forbidden Chapters of Colonial History. doi:10.1007/978-3-030-59133-5.
- Granma. (2022). Resultados del Referendo del Código de las Familias. <https://www.granma.cu/codigo-de-las-familias/2022-10-04/resultados-del-referendo-del-codigo-de-las-familias>

- Guerra, Lillian. (2010). "Gender Policing, Homosexuality and the New Patriarchy of the Cuban Revolution, 1965–70." *Social History* 35(3): 268–89.
- Haider-Markel, D. P., Alana Querze, & Lindaman, K. (2007). Lose, Win, or Draw?: A Reexamination of Direct Democracy and Minority Rights. *Political Research Quarterly*, 60(2), 304–314. <http://www.jstor.org/stable/4623831>
- Hainmueller, J., & Hangartner, D. (2019). Does Direct Democracy Hurt Immigrant Minorities? Evidence from Naturalization Decisions in Switzerland. *American Journal of Political Science*. doi:10.1111/ajps.12433
- Halatyn, J. (2012). From Persecution to Acceptance? The History of LGBT Rights in Cuba. Council on Hemispheric Affairs (COHA). <https://coha.org/from-persecution-to-acceptance-history-of-lgbt-in-cuba/>
- Hamilton, C. (2012). *Sexual Revolutions in Cuba: Passion, Politics, and Memory*. University of North Carolina Press. https://doi.org/10.5149/9780807882511_hamilton
- Hicks, S. (2011). *Lesbian, Gay and Queer Parenting. Families, Intimacies, Genealogies*. UK: Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life.
- ILGA World Database. (2022). Cuba. <https://database.ilga.org/cuba-lgbti>
- International IDEA. (2023). Cuba Monthly Event Reports: Record low turnout as Cuba holds parliamentary elections without opposition. <https://www.idea.int/democracytracker/report/cuba/march-2023>
- Jesus Delgado Valery, (2022). Código de las Familias en Cuba: ¿consulta popular o debate guiado y participación sin garantías?. *Voz y Voto*. <https://www.vozyvoto.com.mx/articulo/codigo-de-las-familias-en-cuba-consulta-popular-o-debate-guiado-y-participacion-sin-garantias>
- Johnson, C. (2011). Framing for Change: Social Policy, the State, and the Federación de Mujeres Cubanas. *Cuban Studies*, 42, 35–51. <http://www.jstor.org/stable/24487499>

- Justin Grandinetti & Marie Elizabeth Eszenyi (2018): La revolución digital: mobile media use in contemporary Cuba, *Information, Communication & Society*, DOI:10.1080/1369118X.2018.1437202
- Karima Oliva Bello. (2022). The real Cuba has the Family Code it deserves, one of the most advanced in the world. *Granma*. <https://en.granma.cu/cuba/2022-10-13/the-real-cuba-has-the-family-code-it-deserves-one-of-the-most-advanced-in-the-world>
- Kirk, E. J., & Huish, R. (2018). Transsexuals' Right to Health? A Cuban Case Study. *Health and Human Rights*, 20(2), 215–222. <https://www.jstor.org/stable/26542073>
- Kirk, E. J., (2011). Setting the agenda for Cuban sexuality: the role of Cuba's cenesex', *Canadian Journal of Latin American and Caribbean Studies / Revue Canadienne Des Études Latino-Américaines et Caraïbes* 36(72): 143–63 doi:10.1080/08263663.2011.10817018
- Knappe, H. (2017). Participatory and Deliberative Democracy: From Equality Norms to Argumentative Rationalities. In *Doing Democracy Differently: Political Practices and Transnational Civil Society* (1st ed., pp. 45–76). Verlag Barbara Budrich. <https://doi.org/10.2307/j.ctvbkk41f.8>
- Le Monde with AFP. (2023). Romania condemned by European court for violating rights of LGBT couples. *Le Monde*. <https://shorturl.at/tuBJT>
- LeoGrande, W. M. (1979). The Theory and Practice of Socialist Democracy in Cuba: Mechanisms of Elite Accountability. *Studies in Comparative Communism*, 12(1), 39–62. <http://www.jstor.org/stable/45367319>
- Leonardi, B., & Moses, M.S. (2021). Understanding democratic education policy queerly: Toward a queer democratic framework. *Education Policy Analysis Archives*, 29(90). <https://doi.org/10.14507/epaa.29.5600>
- Lewis, D. C. (2011). Direct Democracy and Minority Rights: Same-Sex Marriage Bans in the U.S. States*. *Social Science Quarterly*, 92(2), 364–383. doi:10.1111/j.1540-6237.2011.00773.x

- Liset García. (2022). HOMERO ACOSTA: “EL CÓDIGO DE LAS FAMILIAS TIENE MUCHO DE CUBANO”. Cubaperiodistas. <https://www.parlamentocubano.gob.cu/noticias/homero-acosta-el-codigo-de-las-familias-tiene-mucho-de-cubano>
- Machin, R. (2023), Tensiones y sinergias entre movimientos LGBTQIA+ e institucionalidad en Cuba: premisas para la investigación y la acción. Simbiótica. Revista Eletrônica, v. 10, n. 2, pp. 193-209.
- Majied, K. F. (2014). Racism and Homophobia in Cuba: A Historical and Contemporary Overview. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 25(1), 26–34. doi:10.1080/10911359.2014.953428
- Malta, Monica, Reynaldo Cardoso, Luiz Montenegro, Jacqueline Gomes de Jesus, Michele Seixas, Bruna Benevides, Maria das Dores Silve, Sara LeGrand, and Kathryn Whetten. (2019). Sexual and gender minorities rights in Latin America and the Caribbean: a multi-country evaluation. *BMC International Health and Human Rights* 19 (31): 1-16.
- Martín S. H. (2021, December). Q de Cuir. No 11, 21-24. <https://qdecur.com/revistas-pdf/>
- Michel Foucault, *The History of Sexuality, Vol. 1: An Introduction* (New York: Vintage Books, 1990).
- Michos, I., Figgou, L., & Sapountzis, A. (2020). Constructions of Participatory Democracy Institutions and Same-Sex Union Rights in Online Public Deliberation in Greece. *Political Psychology*, 41(5), 1013–1029. <http://www.jstor.org/stable/45295213>
- Miller, J. (2022). Thirty Years of Queer Theory. In Deborah P. Amory, Sean G. Massey, Jennifer Miller, Allison P. Brown (eds), *Introduction to LGBTQ+ Studies: A Cross-Disciplinary Approach* (pp: 20-48). State University of New York Press.

- Oliver, I. & Venancio, M. N. (2022). Understanding the Failure of the U.S. Embargo on Cuba. WOLA. <https://www.wola.org/analysis/understanding-failure-of-us-cuba-embargo/>
- Oscar Figueredo Reinaldo , Dinella García Acosta , Lissett Izquierdo Ferrer , Abel Padrón Padilla, 2022. Consulta popular del proyecto de Código de las Familias: 61.96 por ciento de opiniones estuvieron a favor. Cubadebate. <http://www.cubadebate.cu/noticias/2022/05/14/consulta-popular-del-proyecto-de-codigo-de-las-familias-61-96-por-ciento-de-opiniones-estuvieron-a-favor/>
- Panter, H. (2020). LGBT+ Genocide. In Yarin Eski (ed.). Genocide and Victimology. New York: Routledge
- Parker, S. (2017). The Path to Marriage Equality In Ireland: A Case Study. The Atlantic Philanthropies. <https://www.atlanticphilanthropies.org/case-studies/the-path-to-marriage-equality-in-ireland-a-case-study>
- Pena, Susana. (2007). “‘Obvious Gays’ and the State Gaze: Cuban Gay Visibility and U.S. Immigration Policy during the 1980 Mariel Boatlift.” Journal of the History of Sexuality 16(3): 482–514.
- Picq, M.L. & Tikuna, J. (2019). Indigenous Sexualities: Resisting Conquest and Translation. E-International Relations. <https://www.e-ir.info/2019/08/20/indigenous-sexualities-resisting-conquest-and-translation/>
- Pogrebinschi, T., & Samuels, D. (2014). The Impact of Participatory Democracy: Evidence from Brazil’s National Public Policy Conferences. Comparative Politics, 46(3), 313–332. <http://www.jstor.org/stable/43664108>
- Raudiel Peña Barrios. (2022). LOS NÚMEROS DEL CÓDIGO DE LAS FAMILIAS. elTOQUE. <https://eltoque.com/los-numeros-del-codigo-de-las-familias>
- Rich, A. (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. Signs, 5(4), 631–660. <http://www.jstor.org/stable/3173834>

- Rich, B. R., & Arguelles, L. (1985). Homosexuality, Homophobia, and Revolution: Notes toward an Understanding of the Cuban Lesbian and Gay Male Experience, Part II. *Signs*, 11(1), 120–136. <http://www.jstor.org/stable/3174290>
- Roseneil, Sasha & Budgeon, Shelley. (2004). Cultures of Intimacy and Care Beyond “the Family”: Personal Life and Social Change in the Early 21st Century. *Current Sociology - CURR SOCIOL.* 52. 135-159. 10.1177/0011392104041798.
- Russo, J. (2022). Global Sexualities: LGBTQ+ Anthropology, Past, Present, and Future. In Deborah P. Amory, Sean G. Massey, Jennifer Miller, Allison P. Brown (eds), *Introduction to LGBTQ+ Studies: A Cross-Disciplinary Approach* (pp: 50-69). State University of New York Press.
- Safa, H. (2009). Hierarchies and Household Change in Postrevolutionary Cuba. *Latin American Perspectives*, 36(1), 42–52. <http://www.jstor.org/stable/27648158>
- Sahlins M., 2014 [2013]. Τι είναι (και τι δεν είναι) η συγγένεια. (μτφρ. Ν. Κούρκουλος) Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Santana Ailynn Torres. (2018). The Apple of Discord in the Cuban Constitution. *North American Congress on Latin America (NACLA)*. <https://nacla.org/news/2018/10/18/apple-discord-cuban-constitution>
- Schiller, T. (2007). Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy—some observations. In: Pállinger, Z.T., Kaufmann, B., Marxer, W., Schiller, T. (eds) *Direct Democracy in Europe*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90579-2_4
- Schiller, T. (2007). Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy—some observations. In: Pállinger, Z.T., Kaufmann, B., Marxer, W., Schiller, T. (eds) *Direct Democracy in Europe*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90579-2_4
- Sedgwick E. Kosofsky. (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley: University of California Press. Διαθέσιμο στο: https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/research/centres/gender_and_feminist_th

[eory_group/14_eve_sedgwick_introduction_to_epistemology_of_the_closet_1990.pdf](#)

Siegfried S. (1977). Men and Women Intimately. German History Intersections.

<https://germanhistory-intersections.org/en/knowledge-and-education/ghis:document-149>

Smith, A. (2010). QUEER THEORY AND NATIVE STUDIES: The Heteronormativity of Settler Colonialism. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 16(1-2), 41–68. doi:10.1215/10642684-2009-012

Sullivan, N. (2003). *A Critical Introduction to Queer Theory*. New York: NEW YORK UNIVERSITY PRESS

T. de Lauretis. (1991). “Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities,” in special issue, *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 3, no. 2: iii.

The Editors of Encyclopædia Britannica. (2024). José Martí. Britannica. <https://www.britannica.com/topic/newspaper>

TRANJAN, J. R. (2016). *Participatory Democracy in Brazil: Socioeconomic and Political Origins*. University of Notre Dame Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpg84bc>

Trotta, D. (2019). U.S. psychoanalysts apologise for labelling homosexuality an illness. Reuters. <https://www.reuters.com/article/idUSKCN1TM2IW/>

U. S. Department of State. (χ.χ.). State Sponsors of Terrorism. <https://www.state.gov/state-sponsors-of-terrorism/>

Voiculescu, S., & Groza, O. (2021). Legislating political space for LGBT families: The 2018 referendum on the definition of family in Romania. *Area*. doi:10.1111/area.12729

Wampler, B. (2011). Entering the State: Civil Society Activism and Participatory Governance in Brazil. *Political Studies*, 60(2), 341–362. doi:10.1111/j.1467-9248.2011.00912.x

- Weston, K. (1991). *Families we choose. Lasbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press
- Weston, K. (2005). *Families in Queer States: The Rule of Law and the Politics of Recognition*. *Radical History Review*, Issue 93 (Fall 2005): 122–41
- Wilk, M. (2022). *Progressive Policy versus Conservative Norms: A Paradox of LGBTQ+ Rights in Cuba*. *Journal of Public and International Affairs (JPJA)*. <https://jpia.princeton.edu/news/progressive-policy-versus-conservative-norms-paradox-lgbtq-rights-cuba>
- Yaffe, H. (2020). *We Are Cuba!: How a Revolutionary People Have Survived in a Post-Soviet World*. Yale University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvwjfc4>
- Young S. R., & Massey, S.G. (2022). *LGBTQ+ Relationships and Families*. In Deborah P. Amory, Sean G. Massey, Jennifer Miller, Allison P. Brown (eds), *Introduction to LGBTQ+ Studies: A Cross-Disciplinary Approach* (pp: 267-319). State University of New York Press.
- Αθανασίου, Α. (2007). *Σκέψεις για την πολιτική του πένθους: Προς μια αντιεθνιστική φεμινιστική πολιτική την εποχή της αυτοκρατορίας, Στο Ζωή στο όριο: Δοκίμια για το σώμα, το φύλο, και τη βιοπολιτική*. Αθήνα :Εκκρεμές
- Αθανασοπούλου, Α. (2023). *Οικογενειακά σχήματα στη σύγχρονη Ελλάδα*. 1ος Συμπληρωματικός Φάκελος:9-11. WebCampus. <https://openeclasse.panteion.gr/modules/document/?course=TMG115>
- Ανδρουλιδάκης, Δ. (2016). *Ο Κοινωνικός Θεσμός της Οικογένειας στον 21ο Αιώνα: Τάσεις, Προκλήσεις και Προοπτικές στην Μετανεωτερική Ευρώπη και στην Ελλάδα της Κρίσης*. Διπλωματική Εργασία. Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
- Βενιέρης, Δ. (2015). *Κοινωνική Πολιτική. Έννοιες και Σχέσεις*. Αθήνα: Τόπος
- Καλτσώνης, Δ. (2012). *Κράτος και κατανομή των μέσων κατανάλωσης στις σοσιαλιστικές κοινωνίες*. περ. Ουτοπία, τευχ. 100, Σεπτ-Οκτ 2012, σελ. 153-166. <https://kaltsonis.blogspot.com/2012/12/blog-post.html>

- Καλτσώνης, Δ. (2018). Το μέλλον της λαϊκής εξουσίας στην Κούβα. περ. Ουτοπία, τ. 123, 2018, σελ. 43-57. <https://kaltsonis.blogspot.com/2018/01/blog-post.html>
- Καλτσώνης, Δ. (2019). Το νέο Κουβανικό Σύνταγμα του 2019. περ. Μαρξιστική Σκέψη, τ. 28, 2019, σελ. 408-424. <https://kaltsonis.blogspot.com/2019/03/2019.html>
- Κάντσα, Β. (2005). Σχέσεις οικογενειακές, Σχέσεις Ομόφυλες: Διευρύνσεις και Επανασηματοδοτήσεις της Οικογένειας (Χατζητρύφων Ν. & Παπαζήση Θ. Επιμ.). [Πρακτικά Συνεδρίου]. Το φύλο και η συμπεριφορά του: Οικογένειες από Ομόφυλα Ζευγάρια. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Κοσυφολόγου, Α. (2019). Φεμινιστικές Οπτικές για την Οικογένεια: Σώμα, Ιδεολογία και Κοινωνική Αναπαραγωγή. Κιουρί-at. <https://kiouria.com/feministikes-optikes-tin-oikogeneia-soma-ideologia-koinoniki-anaparagogi/>
- Λαχανιώτη, Λ. (2020). Σεξουαλικότητα, Φύλο και κοινωνική εργασία.Κουίρ Ενσωματώσεις. Στο Ν. Παπαθανασίου & Ε.Ο. Χρηστίδη (Επιμ.), Συμπερίληψη & Ανθεκτικότητα: Βασικές Αρχές Ψυχοκοινωνικής Στήριξης σε Θέματα Σεξουαλικού Προσανατολισμού, Ταυτότητας, Έκφρασης και Χαρακτηριστικών Φύλου (σσ. 263-278). Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.
- Μαρά, Α. (2021). Ομογονεϊκότητα στην Ελλάδα: θεσμικές αλλαγές, κοινωνική αποδοχή και διεκδικήσεις. Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής. ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ.
- Μαράτου-Αλιπραντή, Λ. 2010. Νέες μορφές οικογένειας. Τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα. Εγκέφαλος 2010, 47(2):55-66. <http://www.encephalos.gr/full/47-2-02g.htm>
- Μάρδας, Θ. Β. (2019). Το Κοινωνικό Δικαίωμα στην Υγεία στην Δημοκρατία της Κούβας. Διπλωματική Εργασία. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής. ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ.

- Μαροπούλου, Μ. Ρεθυμιωτάκη, Ε. Τσακιστράκη, Χ. (2015). Φεμινισμός και Δίκαιο. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Αθήνα: ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ
- Μουσούρου, Λ.Μ., (2005). Οικογένεια και Οικογενειακή Πολιτική. Αθήνα: Gutenberg
- Ντυμόν, Λ. (1996). Εισαγωγή σε δύο θεωρίες της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα, Εκδ. Καστανιώτη.
- Παπάζογλου, Α. (2020). Η Ελληνική ΛΟΑΤΚΙ+ Κοινότητα τον 21ο αιώνα. Οι διεκδικήσεις και η συναφής νομοθεσία. Στο Ν. Παπαθανασίου & Ε.Ο. Χρηστίδη (Επιμ.), Συμπερίληψη & Ανθεκτικότητα: Βασικές Αρχές Ψυχοκοινωνικής Στήριξης σε Θέματα Σεξουαλικού Προσανατολισμού, Ταυτότητας, Έκφρασης και Χαρακτηριστικών Φύλου (σσ. 423-439). Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.
- Παπαθανασίου, Ν. & Χρηστίδη Ε.Ο. (2020). Θεωρητικό Πλαίσιο: Επίδραση των διακρίσεων, μειονοτικό στρες, ψυχική ανθεκτικότητα και κοινοτική ψυχολογία. Στο Ν. Παπαθανασίου & Ε.Ο. Χρηστίδη (Επιμ.), Συμπερίληψη & Ανθεκτικότητα: Βασικές Αρχές Ψυχοκοινωνικής Στήριξης σε Θέματα Σεξουαλικού Προσανατολισμού, Ταυτότητας, Έκφρασης και Χαρακτηριστικών Φύλου (σσ. 29-53). Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.
- Παπαθανασίου, Ν. (2024). Μειονότητες και δημοκρατία. Η Καθημερινή. <https://shorturl.at/zERZ5>
- Χρηστίδη Ε.Ο. (2020). ΛΟΑΤΚ+ Γονείς και Οικογένειες. Στο Ν. Παπαθανασίου & Ε.Ο. Χρηστίδη (Επιμ.), Συμπερίληψη & Ανθεκτικότητα: Βασικές Αρχές Ψυχοκοινωνικής Στήριξης σε Θέματα Σεξουαλικού Προσανατολισμού, Ταυτότητας, Έκφρασης και Χαρακτηριστικών Φύλου (σσ. 204-259). Αθήνα, Ελλάδα: Gutenberg.